

K N O B
Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

B U L L E T I N

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana.

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. A.J.J. Mekking,
prof. dr. K.A. Ottenheym,
drs. H. Sarfatij,
dr. F.H. Schmidt,
prof. dr. D.J. de Vries (hoofdredacteur).

Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RDMZ, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Mw. J.A. van den Berg
Bureau KNOB, Mariaplaats 51
3511 LM Utrecht
tel. 030-2321756, fax 030-2312951
E-mail: KNOB@wxs.nl
Web-site: www.knob.nl

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7

Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 40;

€ 12 (tot 27 jr) en € 25 (65+);

€ 65 (instelling etc.).

Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

mr. C.J.D. Waal (voorzitter), mr. G.W. van Herwaarden
(secretaris), P.A. Vriens (penningmeester), drs. C.W.M. Hendriks,
drs. C.J. van der Peet, drs. J.P.C.A. Hendriks,
mw. J.E. Oldenburger, ir. D.G. de Hoog,
drs. D.P. Hallewas, ir. L.B. Wevers (leden).

Druk en Lay-out

Sypro Media Groep
Postbus 222, 7200 AE Zutphen
tel. 0575-582 950
ISSN 0166-0470

INHOUD

J.L.C. Weyts De restauratie van het Huis Henegouwen, Fortuinstraat 14 te Bergen op Zoom	201
Rosa Zaccagnini-Visser Het Abdijcomplex te Middelburg architectonisch bedrog?	207
M.S. Verweij De aanstaande restauratie van de Moerputtenbrug (1882-1885), kunstwerk in de voormalige Langstraatspoorlijn	225
Publicaties Ernst Badstübner en Dirk Schumann (red.), Backsteintechnologien in Mittelalter und Neuzeit. Studien zur Backsteinarchitektur (recensie G. van Tussenbroek)	234
KNOB Tweede studiedag Platform Mariaplaats in de kapel van kasteel De Haar (G.W. van Herwaarden)	235
Studiedag 'Dirigenten van de herinnering' op 31 oktober 2003 in het Nederlandse Openluchtmuseum te Arnhem (G.W. van Herwaarden)	235
Summaries	239
Auteurs	240

Afbeeldingen omslag:

Voorzijde: Voorgevel Fortuinstraat 14 Bergen op Zoom voor restauratie
(foto D.J. de Vries 2000)

Achterzijde: Station Hooge Zwaluwe, onderdeel van de
Langstraatspoorlijn (foto L.M. Tangel, RDMZ 2003)

BULLETIN KNOB

Jaargang 102, 2003, nummer 6

De restauratie van het Huis Henegouwen, Fortuinstraat 14 te Bergen op Zoom

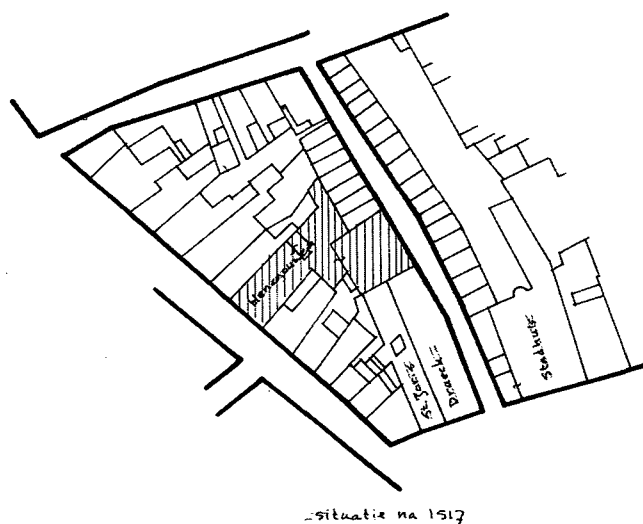
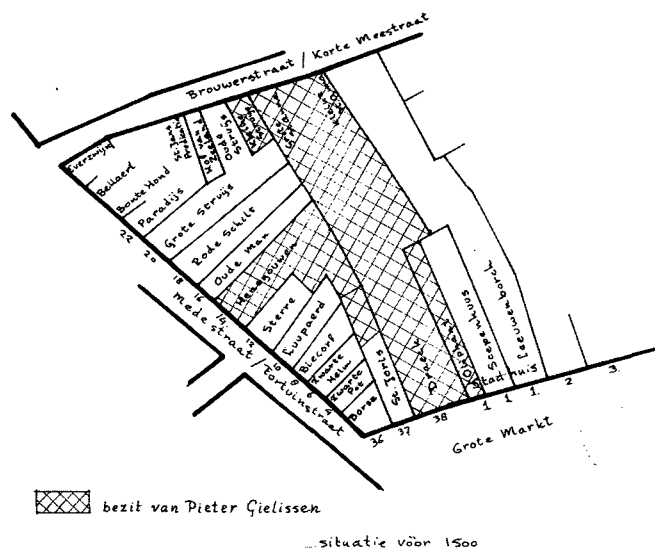
J.L.C. Weyts

De Fortuinstraat in Bergen op Zoom is vanouds een van de belangrijkste, zoniet de belangrijkste handelsstraat van de stad. Tezamen met de Grote Markt zijn in deze straat dan ook de meeste grote middeleeuwse huizen te vinden. De brand, die de stad in 1397 teisterde, legde ook hier de huizen in de as. Omdat de verstening in deze straat al ver gevorderd was, is er nog vrij veel van voor die brand behouden gebleven. Uit bouwhistorisch onderzoek, grotendeels gebaseerd op de samenhang van het metselwerk, toegepaste steenformaten en brandsporen, is gebleken, dat het muurwerk in hoofdzaak van tenminste de nrs. 10, 14, 20, 3 en 7 bewaard is gebleven. Het huis Henegouwen, nr. 14, is een bijzonder pand, omdat het van vóór en kort na de brand veel behouden heeft en daarnaast ook een dominante positie inneemt. Het pand kreeg na 'Henegouwen' de naam 'Fortuijn', waaraan de straat haar huidige naam dankt. In het huis is gedurende lange tijd een brouwerij gevestigd geweest. In recentere tijden kreeg het de bestemming van sociëteitsgebouw en hotel, een functie die het ook nu nog heeft. De huidige verbinding met De Draak is, zoals onderstaand aangegeven, in de loop der tijden al vaker in grote of mindere mate aanwezig geweest.

Historische gegevens

De oudst bekende vermelding van het huis Henegouwen, dateert uit 1409.¹ Willem Mets was toen eigenaar van het na de stadsbrand van 1397 herstelde huis. Aan de achterzijde grenst het erf aan dat van Pieter Bollen, eigenaar van De Draak, Grote Markt 38. Dat erf besloeg vanaf de Grote Markt de volle diepte van het bouwblok, tot aan de Kortemeestraat (afb.1). In 1436 komt het huis voor de helft, gedurende 4 maanden, in eigendom van Willem de Brouwer. Daarna verkoopt hij dat deel weer aan de vorige eigenaresse. Aannemelijk is, dat de andere helft van het pand zijn eigendom was en bleef. Wellicht is hier sprake van hulp door een verwant of beroepsgenoot. Mogelijk duidt dit al op een gebruik als brouwerij. In 1441 verkoopt De Brouwer het pand.

Op 12 maart 1512 wordt het, omschreven als 'huis met gang, achterhuis en borneput'. Het wordt dan verkocht aan Pieter Gieles, koopman uit Antwerpen, de eigenaar van De Draak aan de Grote Markt.² Inmiddels was die ook al eigenaar van andere aangrenzende panden, zoals de Olifant aan de Grote

Afb. 1. Situatie met St. Annastraat voor 1500 en na 1517. (deze en de overige tekeningen zijn van de hand van de auteur)

Markt (thans onderdeel van het Stadhuis, Grote Markt 1) en een gedeelte van St. Joris (Grote Markt 37). Pieter Gieles legde dwars door zijn eigendom, als ontwikkelaar, de huidige St. Annastraat aan tussen de Markt en de Kortemeestraat. Draak en Olifant werden herbouwd terwijl achterwaarts aan weerszijden van de straat winkeltjes gebouwd werden. Die onderneming was geïnspireerd door de voorspoed van de stad in die tijd en de bloeiende jaarmarkten. Net als bij een vergelijkbaar project naast de Waag in de Zuivelstraat slaagde het niet, mede als gevolg van de toen inzettende neergang. Vooral de stormvloed van 1530 die de Westerschelde vormde als kortere verbinding tussen Antwerpen en de zee, was daar een oorzaak van.

Toen in 1517 de eigendommen bij executie verkocht werden, kwam op 16 januari Henegouwen in handen van een Spaanse koopman, Anthuenis Lanignēs. Het werd toen omschreven als huis met gang, erf, achterhuis, bornepuut en ledig erf daarachter tot aan de St. Annastraat. Blijkbaar was achter Henegouwen wel iets afgebroken, doch waren er nog geen winkels gebouwd. Kennelijk zat er handel in, want op 30 oktober wordt het, tezamen met de Olifant en vier huizen daarachter, eerst verkocht aan een koopman uit Jenever (Genève?) en daarna aan meester Hanse Poppen. Vóór 1555 en tot 1573 is het pand in eigendom bij lakenkopers, daarna wordt het gekocht door Jan Grijp, een brouwer. Een open plaats achter het belendende huis De Sterre (Fortuinstraat 12), die daar wellicht in 1554 van afgenomen was, wordt weer bij De Sterre gevoegd. Aan de zijde van de St. Annastraat was inmiddels een zelfstandig huis De Cam ontstaan, terwijl Henegouwen nog wel een poort naar die straat bezat.

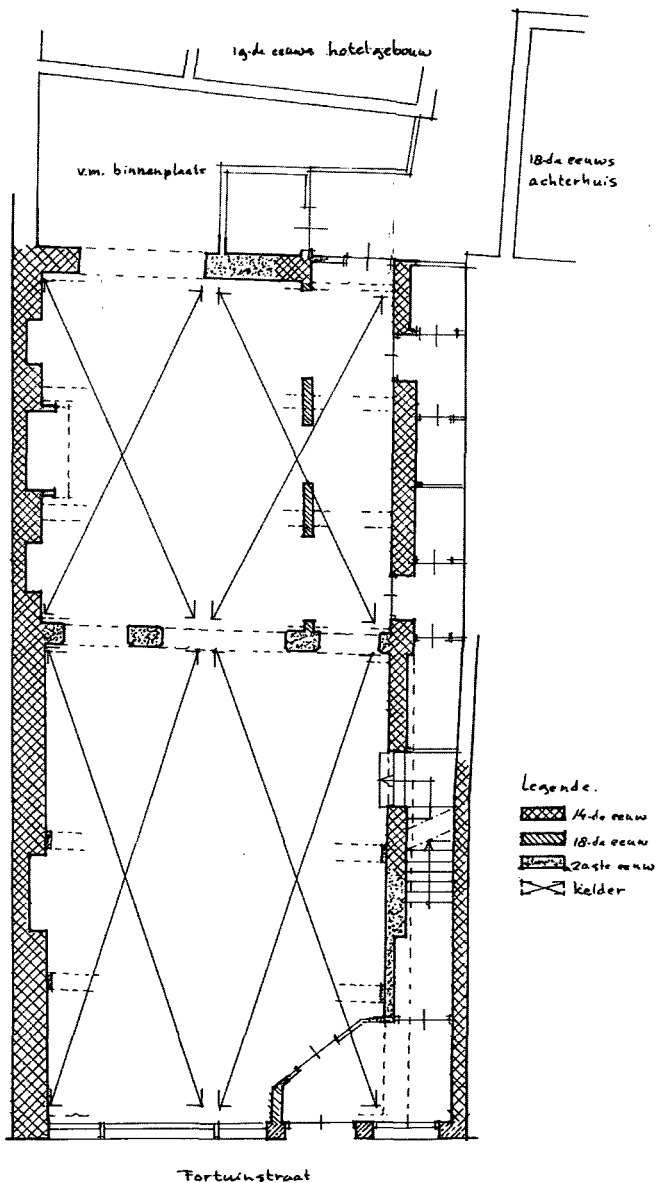
In 1615 is de nieuwe eigenaar Govaert Marinuss. Hij koopt in 1619 ook het erachter gelegen huis De Cam. Vervolgens verkoopt hij in 1622 het huis Henegouwen, dan De Fortuijn geheten, aan de tingietier Jan Suyens; De Cam behoudt hij. De verkoper zal alle brouwerijgereedschappen wegnemen, twee stenen gevels optrekken en twee staande vensters van diefijzers voorzien om De Cam van De Fortuijn te scheiden. Een suikerperereboom, een winterperereboom een-abrikozenboom, een brantkers en een kweeperereboom blijven staan op het erf; de overige bomen blijven aan de verkoper. Het lijkt erop, dat de brouwerij daarmee naar De Cam verplaatst is. Als Marinussen in 1627 De Fortuijn koopt, wordt bepaald, dat de tingietier zijn gereedschap weg zal nemen, almede het giethuys. Verder mag hij 'de twee winckels in de voorvloer wegnemen en allen tgene aen dezelve winckels is dependende, gelyck oock de verkoper mag afbreken een werckcamer staende boven nevens de voorcamer'.³ Hier is sprake van vaste inventarisstukken. In 1640 is Govaert Marinussen overleden. Zijn opvolgers in de brouwerij zijn de zonen Marinus en Johannes Neervelt. Zij bezitten in 1656 ook St. Joris, Grote Markt 37. In 1667 kopen zij ook De Draak, Grote Markt 38. Na het overlijden van Marinus en zijn vrouw, wordt De Fortuijn in 1679 inclusief alle brouwerijgereedschappen door de voogd van hun kinderen verkocht aan Johannes van der Creke (hun zwager?) De volgende eigenaar is Jacobus Neervelt,

zoon van Marinus. Hij is gehuwd met Maria Moermans, ook telg uit een brouwersfamilie. Vele inventarisstukken, die verkoper destijds overnam, zijn in de koop begrepen. In 1696 verkoopt hij De Draak, waarna een geschil ontstaat met de nieuwe eigenaar over het bijbehorend erf, de waterloop en de erfscheiding. Als Jacobus in 1704 overleden is, komt een eind aan de brouwerijfunctie. Er is op dat moment nog één (studerende) zoon in leven. De weduwe hertrouwt met doctor Gregorius van Lemmert en, na diens dood, met Philippus van Campenhout. Na haar overlijden wordt een uitgebreide inventaris opgemaakt, waar ook de indeling van het huis naar voren komt.⁴ Op de begane grond is er aan de straatzijde een 'salet', daarachter een 'middelkamer' waarin onder andere een 'ledikant met behangsel' en dertien schilderijen aanwezig zijn. Beide liggen in het voorhuis. Erachter is de 'grote kamer', waarin onder andere een ledikant en een clavecimbel staan. Dit zal de kamer in het achterhuis zijn, waar zich ook de 18de-eeuwse schouw bevond. Verder oostwaarts, wellicht in het 18de-eeuwse bijgebouw lag de 'groene kamer' met onder andere behangsel in de schoorsteen. In het 'agterhuijs', wellicht aan de overzijde van de binnenplaats gelegen, bevond zich onder andere keukengerei zoals ijzerwerk, koperwerk en tinwerk. Daarna is sprake van een 'nieuw kamerken', dat wellicht aan de St. Annastraat stond. Op de eerste verdieping van het hoofdhuys op de 'boven voorkamer' was er 'goutleerbehangsel' aanwezig, op de studeerkamer daarachter 'groen behangsel'. Daarna wordt de zolder beschreven. De conclusie mag daar uit getrokken worden, dat de andere gebouwen geen vertrekken op de verdieping hadden, althans met vermeldenswaardige inventaris. Het huis gaat in eigendom over naar haar zoon Cornelis van Lemmert. Die sterft in 1735. Bij de verkoop aan notaris Alemans is het huis verhuurd aan majoor Brouw. Ook bij de verkoop aan notaris Van Overstraten in 1774 is het verhuurd, nu aan kolonel Van Sonsbeek. Midden in de 19de eeuw woonde kantonrechter Van de Heyden er.

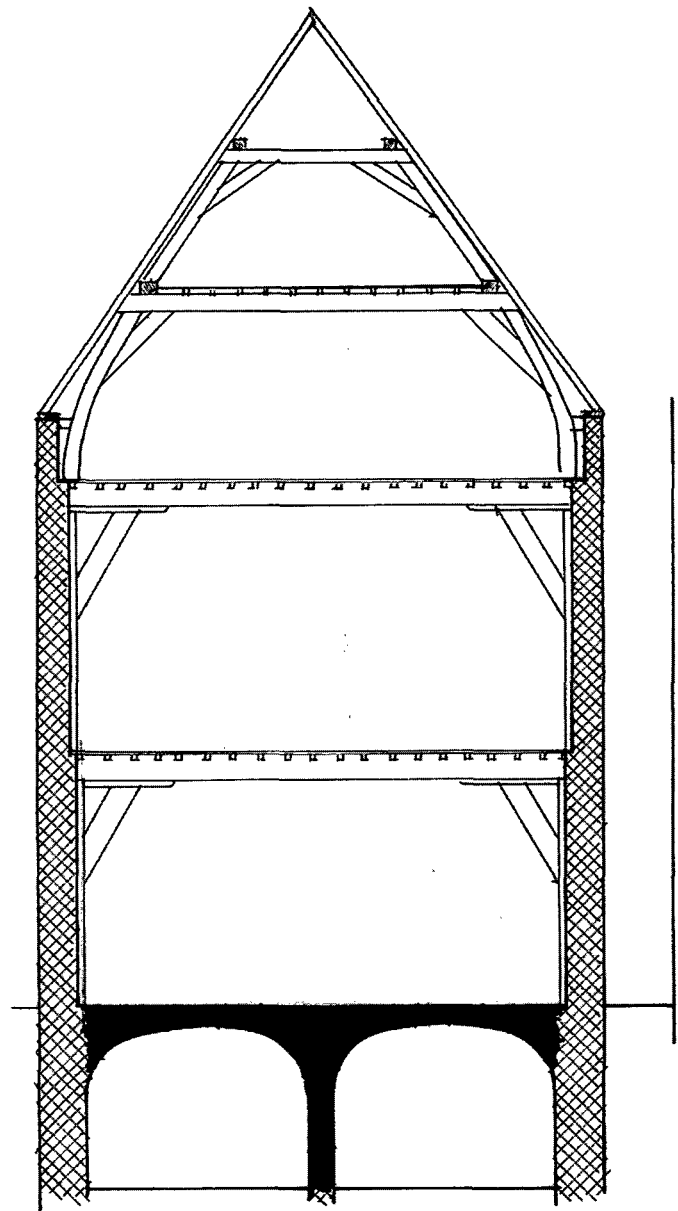
In 1889 komt het pand in bezit van Marinus Grimminck, eerst sociëteits- en later hotelhouder. Hij laat in 1893 het pand ingrijpend verbouwen. Van 1911 tot 1936 is het eigendom van de fam. Teitsma. Die breidden het hotel in 1914 aan de achterzijde uit, waarna in 1917 de tussenliggende binnenplaats overkapt wordt. Van het toenmalige interieur van de achterkamer in het hoofdgebouw is een afbeelding bewaard gebleven waarop de toen nog aanwezige 18de-eeuwse schouw zichtbaar is. De volgende eigenaar, Prenger, moderniseerde in 1964 de pui, waarna in 1965-1967 de bovenverdiepingen verbouwd werden. In 1978 heeft hij aan de St. Annastraat een nieuwe woning laten bouwen. Tenslotte is in 1999 het pand door aankoop door Frans Hazen weer met De Draak verenigd, waarbij inmiddels ook al langere tijd de panden St. Joris en De Beurze, Grote markt 37 en 36 behoren. Door een uitgebreide restauratie en verbouwing is het hotel met bovenverdiepingen van De Fortuijn uitgebreid, terwijl op de begane grond de keukens en een restaurant ingericht zijn.

Bouwhistorie en restauratie

Het huis Henegouwen is bouwhistorisch boeiend. Het is een van de grotere huizen in een hoofdstraat van Bergen op Zoom. Bijzonder is, dat alle bouwmuren, m.u.v. de voorgevel, tot de muurplaathoogte nog dateren uit de 14de-eeuw (afb.2 en 3). Zij hebben de stadsbrand van 1397 doorstaan. Ook de vrijstaande delen van de zij- en achtergevels van het achterhuis zijn zo oud. Zij behoren daarmee tot de in de stad zeldzame 14de-eeuwse bakstenen gevels. De muren zijn ca 50 centimeter dik en gemetseld van rode bakstenen 25 x 12 x 6 centimeter.

Afb. 2. Plattegrond van het oorspronkelijke huis, begane grond.

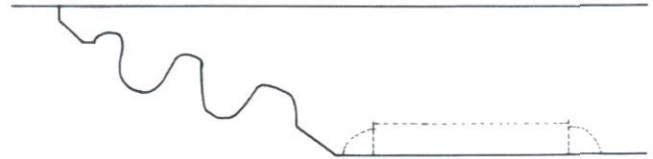

Afb. 3. Dwarsdoorsnede over het voorhuis.

Het huidige pand bestaat uit een middeleeuws voor- en achterhuis met aan de zuidzijde daarvan een deels overbouwde open gang. Achter het achterhuis ligt een overbouwde binnenplaats en een vroeg-20ste-eeuws hotelgebouw, doorlopend tot de St. Annastraat. Van een ouder huis aan de straatzijde zijn hierin een gevelgedeelte, bouwmuren en de overwelfde kelder opgenomen. Bezuiden dat hotelgebouw ligt er een tuin, aan de westzijde begrensd door een bijgebouw dat tegen het erf van het belendende pand nr. 12 aan ligt, aan de oostzijde door een uit 1978 daterend bij het complex behorend huis aan de St. Annastraat en verder aan de zuidzijde door de panden De Draak en St. Joris, Grote Markt 38 en 37.

Al in de oudste toestand bestond het pand uit voor- en achterhuis. De deels ontleisterde gedeelten van de bouwmuur tussen beide vertoonden nergens schoon metselwerk. De hoogteopbouw zal ook met de bestaande situatie vergelijkbaar geweest zijn, zij het, dat het voorhuis aanvankelijk niet onderkelderd was.⁵ Bij de herbouw na de stadsbrand zal dit nog steeds zo geweest zijn. De geringere hoogte van de ruimten op de begane grond ten opzichte van die op de verdieping wijst erop, dat de begane grondvloer oorspronkelijk aanzienlijk lager gelegen moet hebben, lager dan de bovenzijde van de keldergewelven in het voorhuis. Tot de oudste bouwfasen behoren ook nog lamprnissen in de keldermuren van het achterhuis en twee ruime opbergnissen aan weerszijden van een schoorsteenkanaal tegen de noordmuur van het achterhuis op de begane grond (afb.8).

Na de brand zijn in het voorhuis de nu nog bestaande moeren kinderbalklagen aangebracht, evenals de dendrochronologisch in 1404 gedateerde kapconstructie.⁶ De muurstijlen en korbelen, die zowel op de begane grond als op de eerste verdieping stonden, zijn wellicht in de 19de-eeuw verdwenen. Op de verdieping is nog één oorspronkelijk geprofileerd sleutelstuk aanwezig (afb.4), terwijl een ander, secundair als latei gebruikt, in de zuidmuur zichtbaar is geweest. Bijzonder in dit voorhuis is, dat de derde travee veel dieper is dan de twee

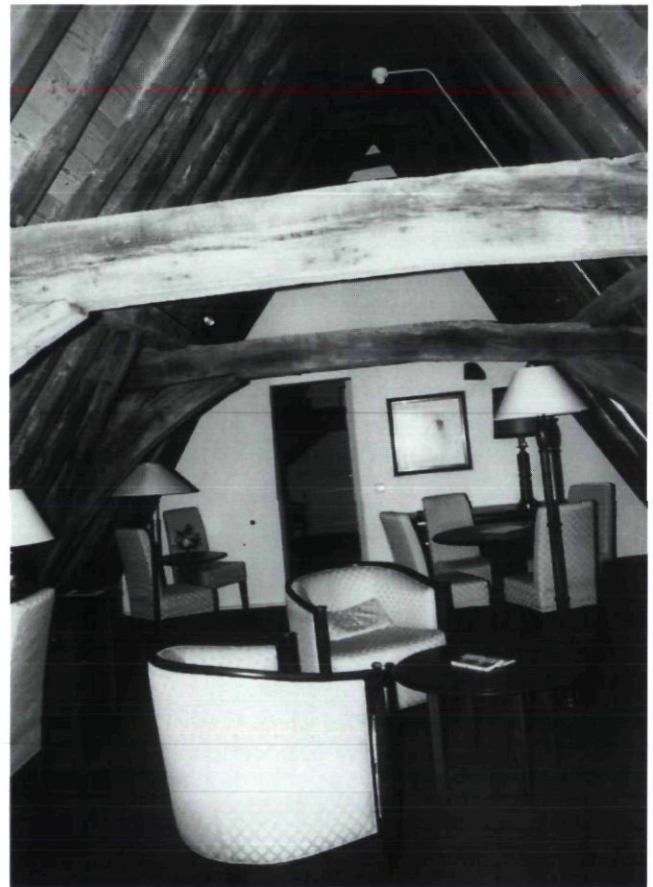

Afb. 4. Profilering van een sleutelstuk in het voorhuis.

voorste. Het kan verband houden met een tegen de oostmuur geplaatste schouw, doch zeker is dit niet. Bij het in bouwtijd overeenkomstige huis Fortuinstraat 10 is de derde travee eveneens zeer groot, (tussen moerbalk - strijk balk 3,3 meter), terwijl er ook daar geen sporen van een schouw tegen de achtergevel zijn. Bij twee analoge doch minder extreme gevallen in Lievevrouwestraat 34 en 42 heeft er in elk geval in oorsprong zeker ook geen schouw tegen de eindmuur gestaan. Een ander uitzonderlijk detail is, dat de spantjucken van de tweede zolder- of vlieringvloer op de onderliggende flieringen staan terwijl gebruikelijk is, dat zij er aan de binnenzijde tegenaan staan. Op de eerste verdieping zijn nog twee fragmenten van wellicht ook van rond 1400 daterende openingen aangetroffen. De ene betreft een doorgang tussen voor- en achterhuis, benoorden een jongere stookplaats tegen de tussenmuur. De andere betreft een eiken kozijnorpel met

Afb. 5. Negge van de keldertoeegang

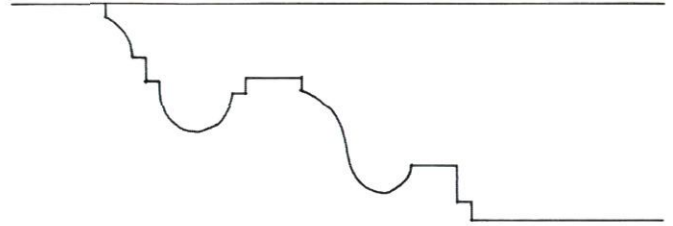
Afb. 6. Vliering van het achterhuis, nu hotelkamer.

waterslaglijst, aanwezig in het enige bewaarde ingebouwde deel van de zuidgevel van het voorhuis. Thans is het nog traceerbaar in een overkraging in de toiletruimte, aan de zuidzijde daarvan gelegen. Van een verder verdwenen laatgotische voorgevel is bij de restauratie onder maaiveld een geprofileerde kalkstenen negge van een toegangspoort tot de kelder teruggevonden (afb.5). De bijbehorende stenen keldertrap is vrijwel geheel verdwenen.

Ook in het achterhuis zal al het houtwerk wel na 1397 geheel nieuw aangebracht zijn. Het enige van die herbouw overblijvende deel is de grotendeels zeer gaaf bewaarde geheel eiken kapconstructie (afb.6). Die bestaat uit twee op elkaar geplaatste schaargebinten, flieringen en met haanhouten verbonden gemerkte sporenparen. De sporen zijn hier van gezaagd eiken gemaakt, in tegenstelling tot de helaas in de 70-er jaren verwijderde gekantrechte ronde eiken sporen in het voorhuis.⁷ De verdiepings- en zolderbalklagen in het achterhuis zijn rond 1600 geheel vernieuwd. Uitzonderlijk is, dat de moerbalken geprofileerd zijn. Van de oorspronkelijke geprofileerde sleutelstukken is er één behouden gebleven (afb.7). Wellicht is in dezelfde bouwcampagne ook de nu nog bestaande overwelling van de kelders aangebracht, ter vervanging van een mogelijk houten kelderdek (steenformaat 22 x 10 x 5 centimeter). Aannemelijk is, dat de fraaie barokke

Afb. 8. Schouw in het achterhuis op de begane grond.

Afb. 7. Profilering van een sleutelstuk in het achterhuis.

marmere schouw, die bij de verbouwing in 2000 onder de vloer van het achter het middeleeuwse huis staand bijgebouw tevoorschijn kwam, oorspronkelijk tegen de noordmuur op de begane grond gestaan heeft. Bij restauratie is die in elk geval daar geplaatst (afb.8). Een aardige bijkomstigheid bij het huidige gebruik van deze ruimte als restaurant is, dat een vrijwel identiek exemplaar in het Rubenshuis te Antwerpen staat in het vertrek dat tot eetzaal bestemd was. Ongetwijfeld zijn er in de latere perioden, behalve de wellicht ook rond 1600 uitgevoerde onderkeldering van het voorhuis, andere, thans niet meer traceerbare verbouwingen uitgevoerd. Wel herkenbaar is de bouw of herbouw van een achterhuis achter het buurpand De Sterre, in de eerste helft van de 18de-eeuw. De verdiepingsbalklaag en delen van het gevelwerk dateren

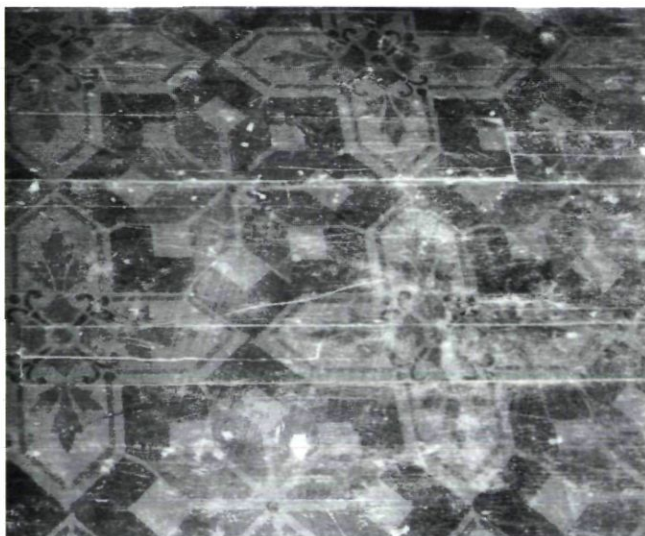

Afb. 9. Stucplafond in de gang, voor restauratie.

nog uit die tijd; kap en zolderbalklaag zijn eind 19de-eeuw vernieuwd. Goed herkenbaar is ook een verbouwing uit 1893, waarbij de voorgevel vernieuwd werd en een al aanwezige gang met nieuwe, nu in het achterhuis nog aanwezige stucplafonds gedecoreerd werd (afb.9). Deze gang liep tot de restauratie nog door tot aan de voorgevel. In dit ganggedeelte waren de plafonds echter zwaar beschadigd. Op de eerste verdieping was in een voorkamer een iets eenvoudiger doch wel gelijkaardig plafond nog deels aanwezig. De vloerdelen in het achterhuis op de eerste verdieping zijn toen ook van een fraaie geschilderde decoratie voorzien (afb.10) In een kantoorvertrek, bezuiden de gang, aan de straatzijde werd toen een stucplafond met geschilderde decoratie aangebracht. Bij de verbouwing is wellicht ook het westelijke deel van de zuidgevel weggebroken, die immers tegen een venster van de nieuwe gevel uitkwam.

Bij de voorgevelverbouwing in 1964 werd de eigen stoep verwijderd en verdwenen de terrasdeuren. Het stoephek is later hergebruikt op de achterplaats van het Markiezenhof. De puiplasters werden van hun decoratie ontdaan, terwijl ook de voordeurpartij gemoderniseerd werd. Bij de interne verbouwingen in 1965-1967 werd het historische karakter met uitzondering van de kelders en vlieringen compleet onzichtbaar gemaakt.

Bij de restauratie in 2000-2001 zijn de historische constructies zoveel mogelijk hersteld en weer zichtbaar gemaakt. De reconstructie van het houtskelet bewees daarbij goede diensten waar ten behoeve van akoestische eisen zware vloeren moesten worden toegepast. Uit functioneel oogpunt zijn de overbouwingen van de zijgang en de verruimende dakkapellen op de zolder gehandhaafd; de binnenplaatsbebouwing is tot uitsluitend de begane grond teruggebracht en ook daar met een daklicht weer herkenbaar gemaakt. De ingewikkeldste opgave was de verbinding, zonder trappen, vanaf de receptie van het hotel in Grote Markt 37, naar de toegevoeg-

Afb. 10. Beschildering op de verdiepingvloer in het achterhuis.

Afb. 11. Voorgevel na restauratie.

de kamers in Henegouwen en, in omgekeerde richting, tussen de nieuwe keukens en de bestaande restaurantruimte in Grote Markt 36 en 38. Al bij al is het historisch toch al interessante hotel De Draak met deze uitbreiding en bijzondere component rijker geworden.

Noten

- 1 Voor historische gegevens is geput uit het archief van het Regionaal Historisch Centrum, Bergen op Zoom.
- 2 J.L.C. Weyts, 'Het ontstaan van de St. Annastraat', *Studies uit Bergen op Zoom* 1975, pp. 81-91.
- 3 Regionaal Historisch Centrum, Bergen op Zoom, Stadsarchief Sa 5058 fol.132v.
- 4 Regionaal Historisch Centrum, Bergen op Zoom, Notarieel archief inv.nr. 439, notaris Bolcoel 19-8-1726.
- 5 Het steenformaat van de keldermuren is 25x12x6 centimeter, dat van het tongewelf 19x9x4,5 centimeter.
- 6 Dit onderzoek is verricht voor IBID, thans BAAC, bureau voor bouwhistorie te 's Hertogenbosch in 1999.
- 7 Bij diverse bekappingsen in Bergen op Zoom zijn die bekend, zoals Grote Markt 36, Lievevrouwestraat 9 en 33 en Blauwehandstraat 18, doch ook in Catharinastraat 20 en 91 te Breda.

Het Abdijcomplex te Middelburg architectonisch bedrog?

Rosa Zaccagnini-Visser

Inleiding

Het Abdijcomplex in Middelburg werd rond de eeuwwisseling door de inzet van Victor de Stuers onder de leiding van architect Jan Adriaan Frederiks (1849-1931) voor het eerst gerestaureerd. Op 17 mei 1940 werd de Abdij door Duitse bombardementen verwoest. Kort daarop werd de Abdij opnieuw gerestaureerd, ditmaal door de rijksarchitect Henri (Hans) de Lussanet de la Sablonière (1907-2002). De Abdij dankt haar huidige aanblik aan deze tweede restauratie. Zowel de bombardementen als de tweede restauratie hebben ervoor gezorgd dat de eerste restauratie min of meer in vergetelheid is geraakt.

In onze dagen vertellen de keurig onderhouden gebouwen - evenals de jonge bomen die het plein decoreren - weinig meer over de geschiedenis van het Abdijcomplex. In feite is het relatief moderne gebouw van de Provinciale Griffie het enige bouwwerk van de Abdij dat zich nog in originele staat bevindt.

Korte geschiedenis van het Abdijcomplex

De Abdij van Middelburg was oorspronkelijk een aan Maria gewijd klooster dat in het begin van de twaalfde eeuw werd gesticht. In de loop der eeuwen breidde het klooster zich uit tot een machtige Abdij. In de dertiende eeuw ontstond de Nederhof (het huidige Abdijplein) die door gebouwen en muren was omringd. De Abdij groeide langzaam uit tot een groot complex met kapittelzaal, kloostergang, refter, abtswoning en andere gebouwen om het plein heen. Na de grote brand van 1492 werden delen van het complex vernieuwd.

In de tweede helft van de zestiende eeuw werd de machtige abt, Nicolaas de Castro, door de paus tot eerste bisschop van Middelburg benoemd. Het bestaan van het bisdom was van korte duur, omdat Middelburg in 1573 door de troepen van de Prins van Oranje werd ingenomen waarna de openlijke uitvoering van de Rooms Katholieke eredienst verboden werd. De Abdij verloor vervolgens zijn religieuze functie en werd in bezit genomen door het Hof van Zeeland. Na het besluit van 1598 om de Statenvergadering voortaan in Middelburg te houden, werden de vertrekken in het complex tus-

sen de steden en hun afgezanten verdeeld. Door dit besluit werd de Abdij gefragmenteerd en sindsdien verkregen de verschillende delen van het complex afwisselende functies.¹

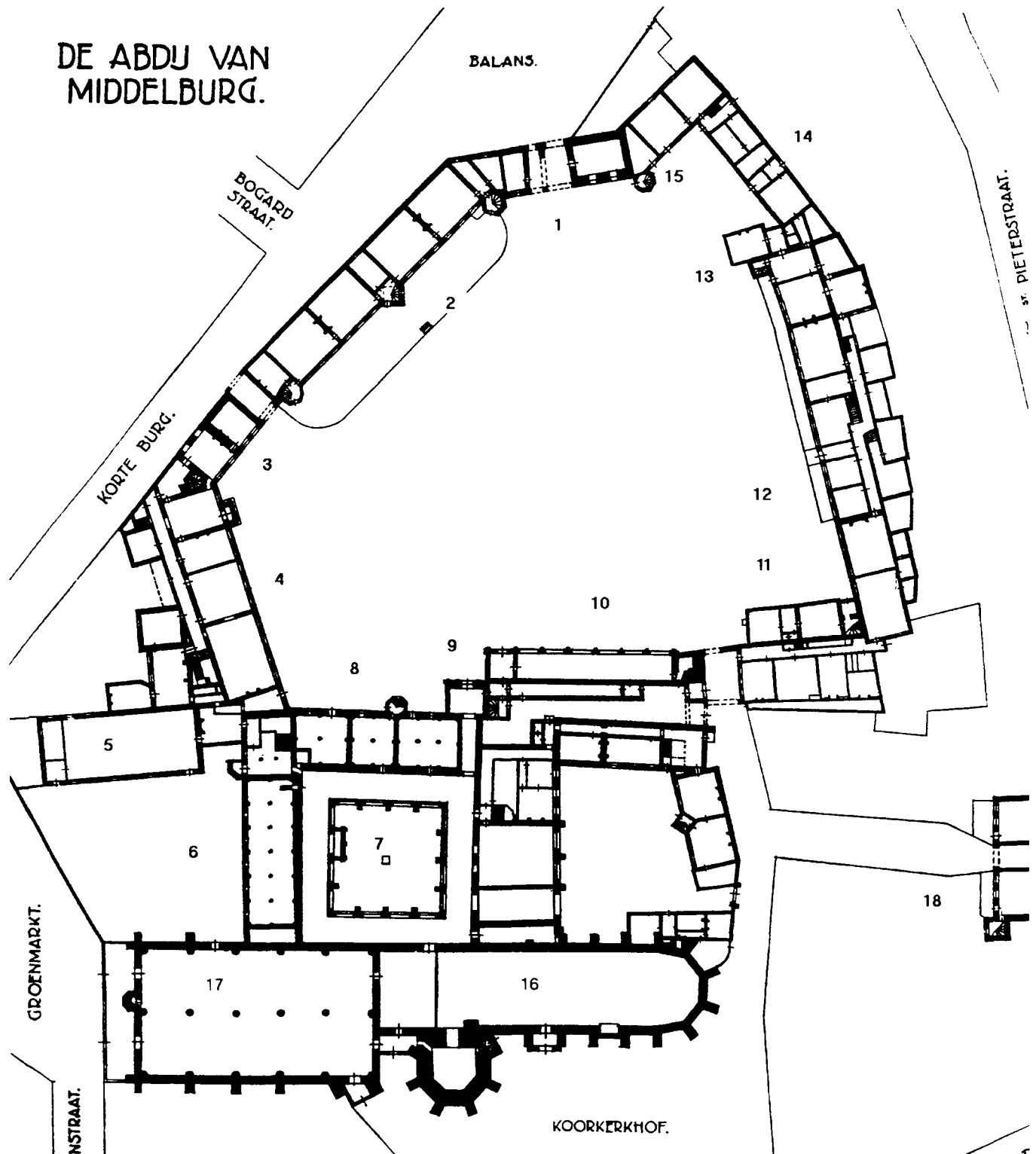
Deze beslissing bevorderde het bouwkundige verval van het complex², omdat het niet duidelijk was of de gebruikers of de Staten verantwoordelijk waren voor het onderhoud van de vertrekken. Onderhoud gebeurde bij tijd en wijle en altijd op bescheiden schaal, omdat een resolutie van de Staten van 1581 het uitvoeren van reparaties die het, toch zeer lage, bedrag van '200 Vlaemse munt' te boven gingen, verbood. Tot in de zeventiende eeuw werd dat besluit steeds weer in de herinnering geroepen.³ Alleen werden enkele grotere onderhoudswerkzaamheden uitgevoerd voorafgaand aan hoog bezoek, zoals van Amalia van Solms in 1635 en van Willem III in 1672.

Bovendien tastten enkele ingrijpende en verwoestende verbouwingen de identiteit aan van het complex. Deze hadden betrekking op de kloostergang, de kapittelzaal en de naastliggende ruimten. Deze werden in 1579 verbouwd ten behoeve van de Provinciale Munt en in 1581 werd de Groote Reefter bestemd tot kanongierterij.

De oudste afbeelding van de Abdij is een gravure van Adriaan van de Venne uit ca.1614.⁴ Deze toont de zuidelijke gevelwand van de Abdij, met het Thoolse Huis dat in 1599 was gebouwd, de prominente Abtswoning, de Witte Toren en het met bomen beplante plein, waar kinderen spelen. Van de waarschijnlijk twaalf ranke torens die het plein karakteriseerden, zijn slechts enkele te zien.

In de achttiende eeuw verslechterde de bouwkundige situatie van het complex verder. Men was begonnen met het willekeurig plaatsen van gebouwtjes op het plein, vóór de bestaande gebouwen. Tegelijkertijd werden in de gebouwen privé woningen aangelegd voor conciërges en andere functionarissen. In twee afbeeldingen, van de zuidelijke gevelwand en van de oostelijke- en noordelijke wand, naar tekeningen van J. Ahrends, uit respectievelijk 1777 en 1778, zien we dat ingrijpende veranderingen aan de gevels waren aangebracht, als consequentie van de nieuwe interne verdelingen, en dat de oude kruiskozijnen door moderne schuiframen waren vervangen.⁵

Tijdens de Bataafse Republiek verviel de Abdij nog verder

Afb. 1. Plattegrond Abdijcomplex. (W.S. Unger, *De monumenten van Middelburg*, Maastricht, 1941).

Vóór 1574	- na 1574	Vóór Frederiks restauratie	- Vóór De Lussanets restauratie
1. Balanspoort (of Nederpoort) Balansgebouw: graanschuur	- Dienstwoning - (1600-1795) Rekenkamer van Zeeland	Balanspoort (of Nederpoort) Balansgebouw: archief	- Rijksarchief van Zeeland
2. Gastenverblijf	- Ambts- en dienstwoningen - (1596-1795) Rekenkamer van Zeeland	Provinciale bibliotheek en Archief van Zeeland	- Rijksarchief van Zeeland
3. Firmeriekelder	- Woning van de Gecommitteerde raad - (Later) verschillende bestemmingen.	Dienstvertrekken	- Commissariswoning
4. Logement van de graven van Zeeland	- Woning van de Gouverneur - Prinsenlogement - (1599-1795) zetel van de Raad van Vlaanderen - (1664-1805) Huis van Walcheren	Ambtswoning van de prefect en van de Commissaris van de Koning.	- Ambtswoning
5. 'Den grooten reefer'	- Giethuis - (na 1700) pakhuis - (1747) hoofdwacht en stal - (1754-1786) giethuis, militair hospitaal.	Gymnastiek lokaal (sinds 1864)	- Ontvangstruimte voor de Provincie
6. Kanunnikenwoning, refter.	- Admiraliteit van Zeeland	Departement gerechtshof (1810) concertzaal en leslokalen (beneden) (1839), vergaderzaal van de Gedeputeerde Staten (beneden) (1900).	- Statenzaal
7. Kapittelzaal en kloostergang	- Munt - Stal (1736)	Stal van de equipage van de Commissaris van de Koning	- Gerestaureerde kapittelzaal en kloostergang.
8. Woning van de proost	- Gecommitteerde Raden en Statenzaal.	Gecommitteerde Raden en Statenzaal	- idem
9. Witte Toren en abtskapel	- Witte Toren	- Witte Toren	- Witte Toren
10. Abtswoning	- Huis van Vlissingen	Gouvernementsgebouw	- Provinciale Griffie
11. /	- Thoolse Huis (1599)	Venduhuis van de notarissen	- Venduhuis van de notarissen (na 1938) bureau Rijksgebouwendienst
12. Bakkerij en woningbakmeester	- Woning van de Admiraal van Zeeland.	Postkantoor, Hotel Abdij (sinds 1836)	- Hotel Abdij
13. Woning van de proost	- Woning van de Admiraal van Zeeland	Polder van Walcheren	- Polder van Walcheren en Rijksarchief
14. Brouwerij en stallen	- Dienstwoning en stallen	Conciërgewoning en Rijksarchief	- Bureau Provinciale Waterstaat. Conciërgewoning en Rijksarchief.
15. Woning van de vicaris	- Dienstwoning en bureau Provinciale Waterstaat	Brandspuit, gymnastieklokaal, dienstwoning en bureau Provinciale Waterstaat.	- Brandspuit.
16. Koorkerk met Abdijtoren		Koorkerk met Abdijtoren	
17. Nieuwe Kerk		Nieuwe Kerk	
18. Gistpoort (of Blaauwpoort)		Gistpoort (of Blaauwpoort)	

omdat verschillende gebouwen door de functionarissen van de provincie Zeeland werden verlaten en de Munt in 1798 werd opgeheven. De slechte bouwkundige staat van de Abdij is ook af te leiden uit het in 1812 opgevatte plan van de Franse regering om bijna het gehele complex af te breken en het te herbouwen als paleis voor de prefect, als bestuurlijk centrum voor de Prefectuur en als Kazerne van de Gendarmerie. De aangewezen waterstaatsingenieur, Jean-Baptiste Anselin, bestempelde de gebouwen van de Abdij als 'romantische ruïnes'.⁶

Met de val van Napoleon werd dit plan afgeblazen en kwamen de gebouwen in beheer van de provincie Zeeland.⁷ De Provinciale Bibliotheek en het Rijksarchief werden respectievelijk in het vroegere Gastenverblijf en in de ruimte boven de Balanspoort gevestigd. In het noordoostelijke gedeelte werden enkele vertrekken ingericht voor het Polderbestuur van Walcheren, het bureau van de Provinciale Waterstaat en andere kantoren. De 'Grootte Reefter' werd als vergaderzaal van de Gedeputeerde Staten gebruikt. Andere gedeelten van het complex werden aan particulieren verpacht of verkocht.

Het 'Heerenlogement' werd in 1836 als hotel ingericht. Het Thoolse Huis werd als Venduhuis gebruikt en een deel van de Admiraliteit van Zeeland werd in een concertzaal veranderd. De gevels van de gebouwen werden gepleisterd en vensters werden vergroot. Om meer ruimte te scheppen, werden houten schotten geplaatst en hoofdmuren argeloos weggebroken waardoor vaak de bouwkundige stabiliteit in gevaar werd gebracht. Er kwamen ook hangkamers tussen de verdiepingen in het Gastenverblijf en in de gebouwen van de toenmalige Munt. De koetsier van de Commissaris van de Koning bleek zelfs de kapittelzaal als stal te gebruiken. Ook werden "...de drie gaanderijen van den rijken kloostergang, ...koelbloedig [gesloopt], om aan den koetsier van 's Konings Commissaris karos [de doorgang] gemakkelijker te maken".⁸

Uit deze korte beschrijving blijkt dat - met uitzondering van de stallen van de proost achter het huidige restaurant - geen enkel gebouw zijn functie door de eeuwen heen behield. Het enige ongeschonden gedeelte van de hele Abdij was een

Kinder spel ghedijndet tot Sinne-beelden ende Leere der Seden. EX NVGIS SERIA.

Afb.2. De Nederhof gezien naar het zuiden omstreeks 1600. (Gravure uit de Emblemata van J. Cats (1619), naar een tekening van Adriaan van de Venne, ca.1614 (Zeelandia Illustrata, II, nr. 494)

21. Abdijgebouwen. Oostelijke en Noordoostelijke wand van het Abdijplein, naar een (verloren) tekening van J. Arends, 1778.

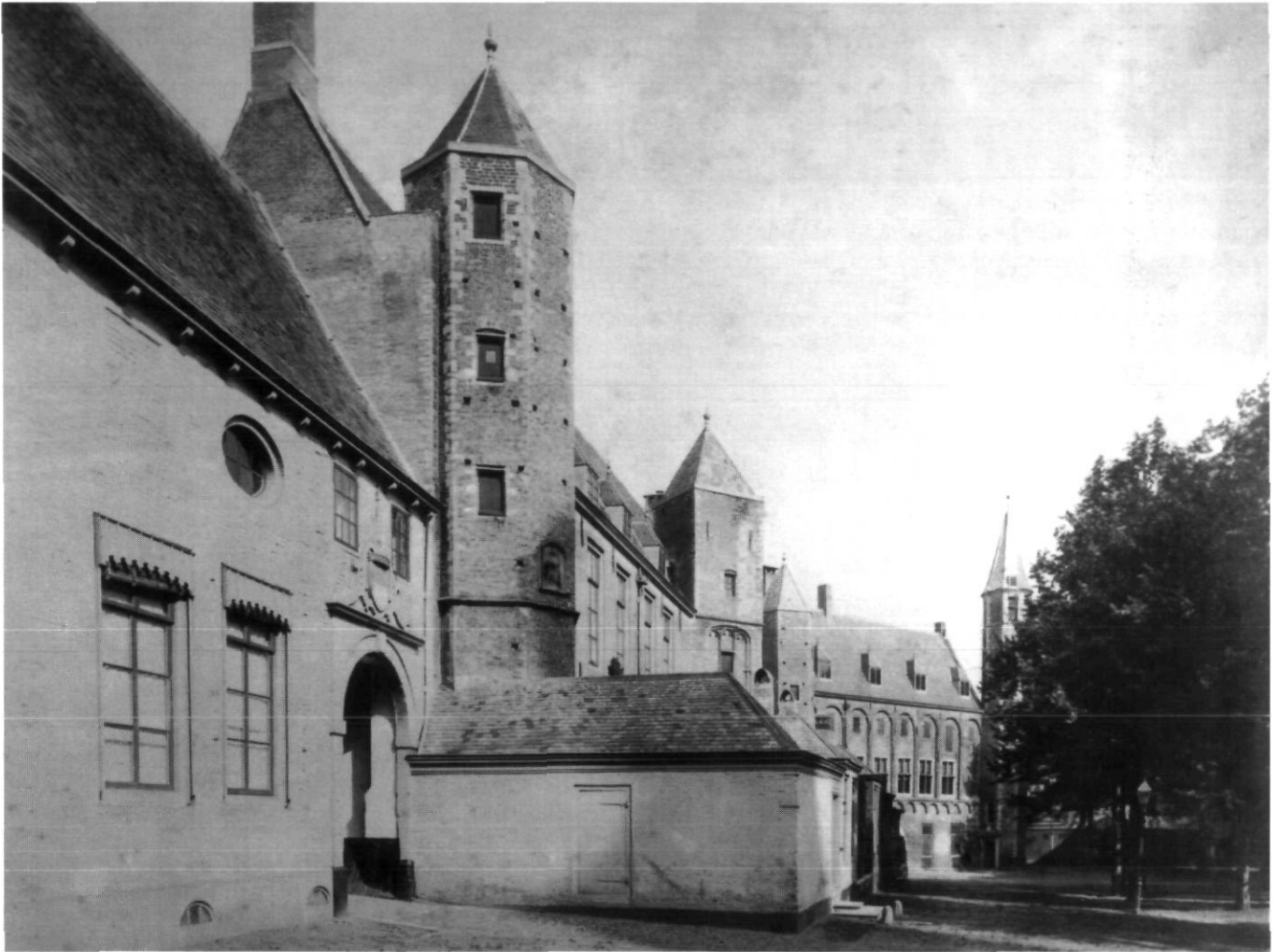
Afb.3. Abdijgebouwen. Oostelijke en Noordelijke wand van het Abdijplein, naar een (verloren) tekening van J. Ahrends, 1778. (H. de Lussanet de la Sablonière, *Restauratie Abdijgebouwen Middelburg*, Amsterdam, 1951, afb. 21, 18)

ruimte onder de Admiraliteit van Zeeland (later Concertzaal), de zogenaamde crypte. Eigenlijk was dat niet uit eerbied, maar omdat, zoals J.A. Frederiks in 1904 schreef, “de waterdichtheid te wensche overliet, [de ruimte was] bijna tot aan de kruin der gewelven met grond gevuld, terwijl een gedeelte er van was veranderd in een reusachtige beerput”.⁹

Door de inzet van Victor de Stuers werd het Abdijcomplex voor de eerste keer gerestaureerd. Als secretaris van het nieuwe College van Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst, schreef hij in 1874 een verslag aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken over de slechte bouwkundige staat van de monumenten in Zeeland.¹⁰ De Stuers maakte later dat verslag zelfs openbaar via de brochure *Het*

Zeeuwsch genootschap en Zeelands monumenten.¹¹ Hij beweerde dat het mogelijk zou zijn, zonder extra uitgaven, gedeelten van de Abdij te Middelburg te herstellen overeenkomstig de stijl en het karakter van het gebouw.

In 1885 werd de Middelburgse architect J.A. Frederiks als opzichter en architect van de werkzaamheden aangewezen, onder leiding van rijksbouwmeester J. van Lokhorst (1844-1906), hoofd van het Bureau Rijksbouwmeesters voor de onderwijs gebouwen.¹² Dit bureau was in 1878 opgericht als onderdeel van de nieuwe afdeling Kunsten en Wetenschappen van Binnenlandse Zaken waarvan De Stuers chef was geworden. Frederiks had tot 1875 bij het bureau van de Waterstaat te Middelburg gewerkt.¹³ Daarna hield hij zich, als particulier bouwkundige, bezig met het restaureren van

Afb.4. Abdij, het binnenplein, vóór de restauratie van 1886. (Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, Foto- en tekeningen archief, verzameling Mulder, inv.nr. 62957)

woonhuizen.¹⁴ In 1884 werd Frederiks lid van het prestigieuze Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen.¹⁵ De benoeming in 1885 van Frederiks als architect voor de restauratie van het Abdij was gebaseerd op zijn bekendheid als deskundige inzake de Zeeuwse kunst en cultuur.

De restauratie van het complex had mede tot doel geschikte ruimtes te scheppen voor het provinciale bestuur en het rijksarchief. De werkzaamheden begonnen aan de noordelijke vleugel van de Abdij en als eerste werd het gebouw rechts van de Balanspoort gerestaureerd, waar, in die tijd, de brandspuit werd bewaard. In 1894 werd het bouwdeel, waar vroeger de Munt was gevestigd, teruggebracht in de vorm van een kloostergang. Deze werkzaamheden werden door Frederiks nauwkeurig in tekening vastgelegd¹⁶ en uitvoerig beschreven in de *Middelburgsche Courant* en later ook in *De Ingenieur*.¹⁷

P.J.H. Cuypers (1827-1921) bezocht de Abdij waarschijnlijk drie keer, tussen 1890 en 1893, in zijn functie van ambtelijk rijksbouwkundige bij de afdeling Kunsten en Wetenschap-

pen. Op basis van zijn briefwisseling met het Ministerie van Binnenlandse Zaken, moeten we aannemen dat zijn bemoeienissen met de restauratie beperkt bleven tot het geven van advies in moeilijke situaties.¹⁸ Tijdens zijn eerste twee bezoeken bekommerde hij zich over een “zwaar beschadigde middeleeuwssche kolom, waarop het gewelf van de Balanspoort rust”.¹⁹ Na zijn derde bezoek beschreef hij de situatie van een lokaal “onder het voormalig concertgebouw met kruisgewelven van de dertiende eeuw dat door verschillende wijzigingen in de toestand van de gebouwen in de vijftiende eeuw werd verminkt. De gang der XV eeuw is daarboven een hindernis om de lokalen boven de XIII eeuwssche keldergebouwen van eene vloer van gelijke hoogte te voorzien”.²⁰ Cuypers raadde aan de vijftiende-eeuwse gang te slopen om de dertiende eeuwse gewelven te kunnen herstellen. In dezelfde brief werd door Cuypers aangeraden om “de 3 torens welke in dit gedeelte van het gebouw [voormalige Gastenverblijf], zich bevinden, thans geheel af te werken”.²¹

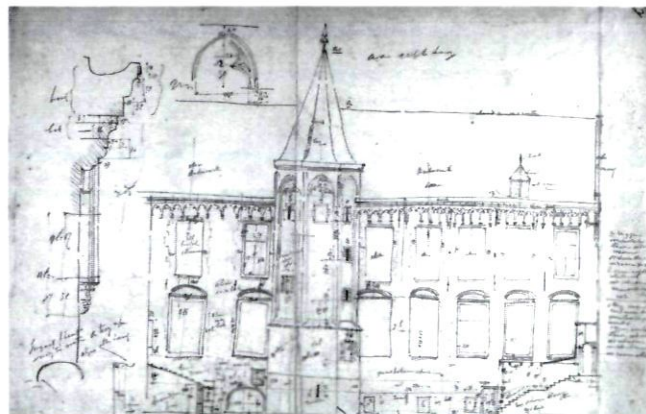
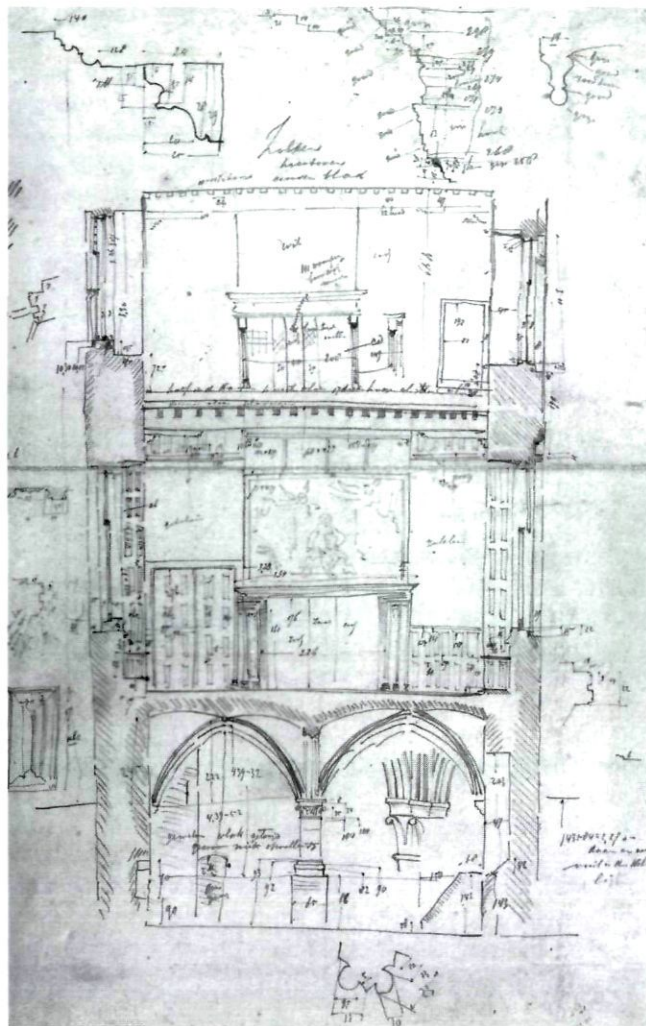
In zijn correspondentie schreef Cuypers lovend over Frederiks en zijn kundige werkwijze: "...de verschillende herstellingwerken zijn goed uitgevoerd en met zorg behandeld".²²

In juni 1906 vroeg het Ministerie Cuypers een bezoek aan de Abdij te brengen in verband met "stagnatie in de arbeid".²³ Wat hiermee werd bedoeld is niet duidelijk, omdat er over de periode tussen 1902 en 1907 weinig gegevens bewaard zijn gebleven. Wel is bekend dat Frederiks in 1906 zich heeft ingespannen voor het behoud van de Koorkerk, die de notabelen en de kerkvoogden wilden verkopen en laten afbreken. De moeite die Frederiks zich had getroost, werd beloond en hij kreeg zelfs de opdracht voor de restauratie van dit kerkgebouw.

Desondanks vertrok Frederiks in 1907 naar Den Haag om directeur te worden van het Kunsthistorisch Museum.²⁴ De redenen van zijn plotselinge vertrek zijn tot nu toe niet duidelijk. Hij was in 1903 gekozen als lid van de Commissie tot Inventarisatie van de Monumenten en het zou kunnen dat deze taak erg veel tijd in beslag nam.²⁵ Bovendien organiseerde hij als conservator van het museum van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen in die jaren twee grote Zeeuwse tentoonstellingen, van oud koperwerk (1904) en over oud goud- en zilverwerk (1906). Frederiks stond bekend om zijn grote verzameling volkskunst en kunstnijverheid die hem de bijnaam Jan Antiek opleverde.²⁶ In december 1906 schreef Frederiks een brief aan Cuypers over de kans om authentiek materiaal te krijgen uit de sloop van het geruïneerde middeleeuwse kasteel Heeswijk in Brabant. Frederiks schreef: "in de toren en in enkele andere delen van het kasteel bevinden zich nog een aantal smeedwerken die met goed gevolg nog zouden te bezigen zijn bij het herstel van de Abdijgebouwen en andere werken".²⁷ Hij voegde een lijst aan zijn brief toe, met vermelding van een aantal objecten die hij zeer waarschijnlijk niet voor de restauratie van de Abdij kon gebruiken.

Rond 1935 werd door het Rijk besloten de restauratie van de Abdij te Middelburg te hervatten ten behoeve van het Provinciale bestuur en andere rijksinstellingen. Er werd gewerkt aan een plan voor de restauratie van de ambtswoning van de Commissaris de Koning, aan de westkant van het Gastenverblijf en men dacht aan het onteigenen en restaureren van het Hotel De Abdij. Tegelijkertijd werden "voorbereidingen getroffen om historisch minder belangrijk geachte delen van de abdij door passende nieuwbouw te vervangen"²⁸, om het gebrek aan kantoorruimte voor de steeds groeiende rijksinstellingen te verhelpen. Voor dit doel kocht en restaureerde het Rijk in 1936 het Thoolse Huis (het toenmalige Venduhuis van de Notarissen). Het Duitse bombardement van 17 mei 1940 maakte een einde aan de uitvoering van de andere restauratieplannen.²⁹

Direct na het bombardement, op 1 juli 1940, werd rijksarchitect H. de Lussanet de la Sablonière benoemd als hoofdarchitect van de abdijrestauraties. De restauratie van de toren, de Lange Jan, werd door de gemeente Middelburg aan architect J. de Meijer toevertrouwd.³⁰ De twee kerken werden door ir.

Afb. 5. Opmetingen van A. Mulder van een deel van de noordoostelijke vleugel. (Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, Foto- en tekeningen archief, Abdij II)

H. van der Kloot Meyburg en ir. A. Rothuizen gerestaureerd.³¹

De Lussanet had aan de toenmalige Technische Hogeschool van Delft bouwkunde gestudeerd. Eén van zijn docenten was Granpré Molière (1883-1972) van wie De Lussanet een grote bewonderaar werd.³² Op 1 juli 1934 trad hij als architect in dienst bij de Rijkgebouwendienst (bureau Rijksmonumenten) onder leiding van baron J.C.E. van Lynden (1887-1946) van het Ministerie van Financiën. Met de rijksbouwmeester G.C. Bremer (1880-1949) was. De Lussanet had al in Maastricht restauratiewerk verricht en hij had ook eerder bij de Abdij gewerkt waar hij het bovengenoemde Thoolse Huis had hersteld (1938).³³

De schade van de brand die door het Duitse bombardement was veroorzaakt, was enorm: van het hele complex bleven alléén het Gastenverblijf, het Thoolse Huis en de Gistpoort vrijwel intact.³⁴ Van de overige delen stonden slechts enkele draagmuren nog overeind.

De toekomst van de Abdij werd veilig gesteld door een onverwachts gebaar van Van Lynden die De Lussanet "acuut, in een spontaan initiatief en buiten Bremer om, met een voor die tijd grote zak geld...naar Middelburg stuurde om de eerste consolideringwerkzaamheden te verrichten".³⁵

De herbouw van het Abdijcomplex te Middelburg stond onder leiding van de Rijkgebouwendienst en onder toezicht van de Monumentenzorg, met als prominent lid J. Kalf. De *Kultuurraad*, die door de Duitse bezetters in die tijd was opgericht, trachtte meermalig het Nederlandse beleid te beïnvloeden. De herbouw van Middelburg werd voor de Duitsers een "prestige-project, ook omdat de stad in nationaal-socialis-

tische kring op bijna mystieke wijze werd gezien als voorpost van het continentale Germanendom, aan de grens met het vijandige Engeland".³⁶ In 1941 rapporteerden de architectuurhistorici G.C. Labouchère en Th. Haakma Wagenaar op verzoek van de Duitse *Reichskommissar* Seyss-Inquart, dat het Abdijcomplex de functie zou moeten hebben van centrum voor de Germaanse cultuur, met een volkshogeschool en een volkenskundig en pedagogisch museum.³⁷ De Lussanet beweerde in een interview uit 1995 dat de discussie over de functie van het Abdijcomplex doorging, maar voor een belangrijk deel op hoog ambtelijk niveau en dat hij nooit direct van doen had met de *Kultuurraad*.³⁸ De Rijkgebouwendienst hield zich trouw aan het vooroorlogse plan van de Nederlandse Staat uit 1935.

In het begin had De Lussanet het optimistische idee dat hij er in zou slagen om het hele complex te reconstrueren, maar naderhand bleek echter dat de schade veel groter was dan hij dacht. Bovendien verslechterde de bouwkundige situatie van de gebouwen door het te lang voortslepen van de werkzaamheden.

Al op 15 februari 1941 was het ontwerp voor de nieuwe indeling van de Abdij gereed en goedgekeurd. Van dit plan, opgesteld door De Lussanet en door hem zelf zeer nauwkeurig geïllustreerd in verschillende latere verslagen, kan worden gezegd dat het bijna geheel als zodanig uitgevoerd werd.³⁹

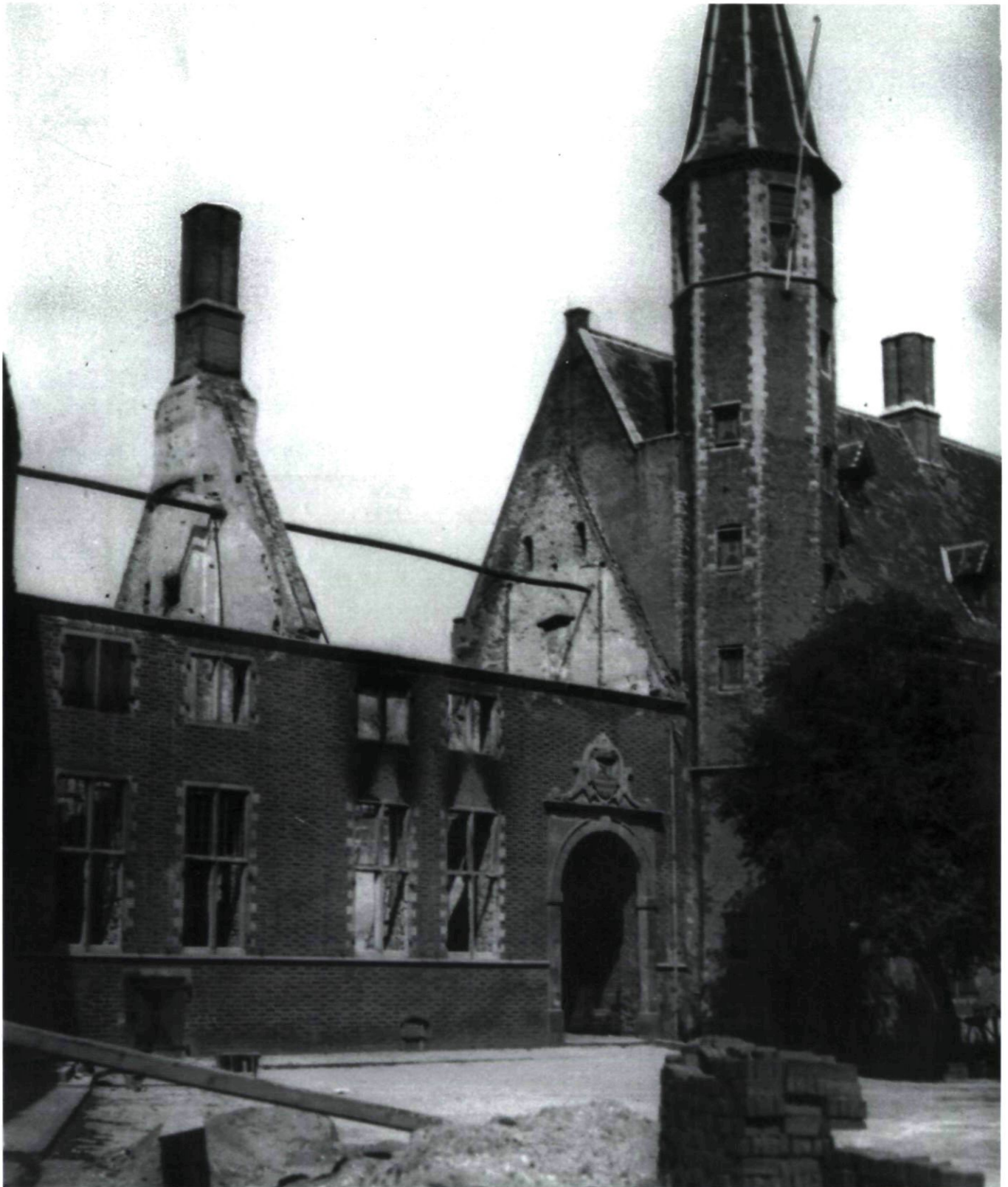
Het restauratieplan moest beantwoorden aan bepaalde eisen die het complex beter bruikbaar zouden maken: meer kantoorruimte en beter onderling bereikbare ruimtes. De ontegeningsprocedure van het Hotel De Abdij die al vóór de oorlog was begonnen, werd afgerond. Omdat het gebouw door het bombardement totaal afgebrand was, waren er twee keuzemogelijkheden: de verschillende gebouwen die het hotel vormden, herbouwen in de oude stijl of een totale nieuwbouw neerzetten. De Lussanet koos voor nieuwbouw. In dit nieuwe gebouw zou dan de Provinciale Griffie en het Rijksarchief worden gehuisvest. Vreemd genoeg nodigde het hoofd van de rijksgebouwendienst, G.C. Bremer op 2 maart 1941 architect J.F. Berghoef (1903-1994) uit om dit nieuwe gebouw te ontwerpen. Hoewel De Lussanet zich "behoorlijk in [zijn] positie aangetast"⁴⁰ voelde, helemaal omdat Berghoef niet verbonden was aan de Rijkgebouwendienst, verliep de samenwerking goed: "Het is geweldig goed gelopen die samenwerking, ik heb er veel van geleerd en er ook veel plezier aan gehad", zei De Lussanet naderhand. De nieuwbouw werd overigens in samenwerking met De Lussanet ontworpen.⁴¹ Om meer ruimte te scheppen voor de aanleg van dit nieuwe gebouw werd een overgebleven deel van een van de torens van de Abdij afgebroken.

In 1942 kwam er een bouwstop voor bijna alle niet-militaire projecten en met betrekking tot de Abdij moest men er op de eerste plaats voor zorgen dat de ruïne voorlopig geconserveerd werd.

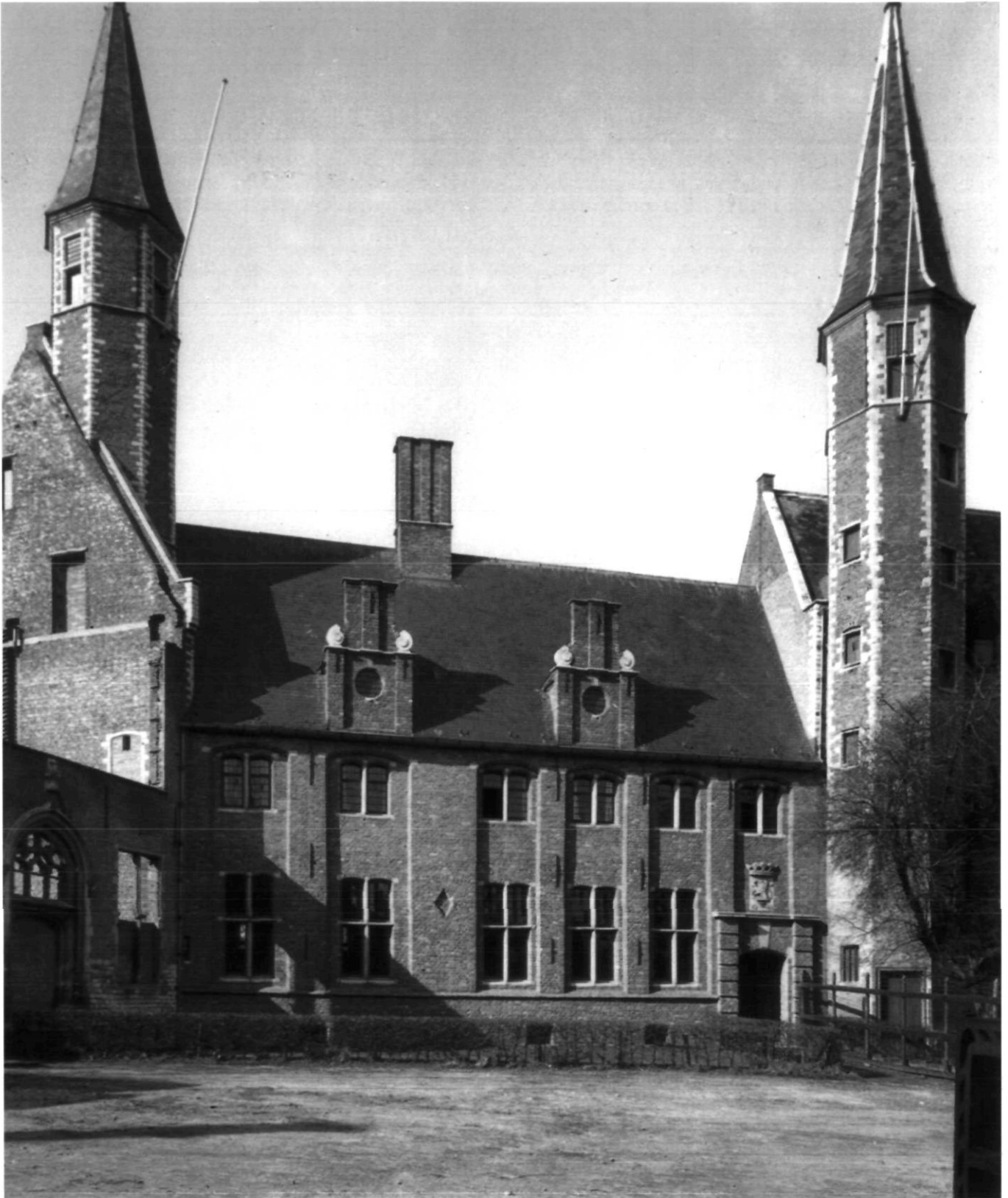
Na de bevrijding van Walcheren op 7 november 1944 werden de werkzaamheden aan de Abdij pas op 5 mei van het volgende jaar hervat. De financiële situatie was bar slecht en Berghoef schreef in één van zijn brieven: "... kan echter niet

Afb.6. J.A. Frederiks, bouwkundige. (Encyclopedie van Zeeland, deel 1, Maastricht, 1982-1984, 419)

Afb. 7. Zijvleugel van de Commissariswoning na het bombardement van 1940. (H. de Lussanet de la Sablonière, 'De Restauratie van de Abdijgebouwen te Middelburg', Bulletin KNOB 1948, 8).

Afb.8. Zijvleugel van de Commissariswoning na de restauratie van De Lussanet (foto Pagee, Middelburg)

beoordelen of met den bouw van bovengenoemde Rijksgebouwen spoedig zal moeten worden begonnen. Het grote tekort aan materiaal en aan arbeidskrachten zal in ieder geval een belemmering vormen....".⁴²

Het ontwerp van Berghoef ontmoette kritiek van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, met name van Jan Kalf, die in 1945 de voorgevel van de Griffie als 'Duitsch' bestempelde.⁴³ In maart 1948 lag de bouw weer stil, ondanks de toezegging van de helft van het aangevraagde geld.⁴⁴ Desondanks schreef De Lussanet in 1947 zijn eerste artikel over zijn restauratie-opvattingen, in verband met de restauratiewerkzaamheden in Middelburg.⁴⁵

Begin 1949 stelde de architect een duidelijk rapport op voor het Ministerie over de werkzaamheden, maar in juni kwam de negatieve beoordeling met betrekking tot de voorgevel van de nieuwbouw voor de Provinciale Griffie, die door Berghoef was ontworpen.⁴⁶ De Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, met name Bremer, die na zijn pensionering voor korte tijd voorzitter was, ging niet akkoord met een moderne voorgevel die, naar zijn mening, niet goed bij het complex paste.⁴⁷ Berghoef stuurde vervolgens een nieuw, aangepast ontwerp in, maar dat werd evenmin uitgevoerd.⁴⁸ Toen Bremer in augustus 1949 overleed, had Berghoef waarschijnlijk geen tegenstanders meer.

In 1950 was er wederom geldgebrek. Daarom werd De Lussanet voor de keus gesteld de restauratie te stoppen of af te zien "van het herstel van de interieurs in de oude stijl [...] met het oude materiaal".⁴⁹ Eigenlijk was er nauwelijks een keuze te maken, want in het complex waren 'vijftien meter hoge muren' die dreigden om te vallen en die onmiddellijk moesten worden hersteld.⁵⁰ Om te redden wat er te redden viel, werden verschillende bouwdelen gerestaureerd door toepassing van gewapend beton voor vloeren en balken, en werden interieurs op goedkope wijze ingericht. De Lussanet zelf schreef hierover: "Alles was beter dan het verloren gaan van het in- en het uitwendige!"⁵¹

In 1950 waren de Commissariswoning en enkele ambtswoningen in de Korte Giststraat hersteld. In hetzelfde jaar zou de nieuwe Provinciale Griffie worden opgeleverd, maar de bouw ervan werd steeds uitgesteld. De Lussanet deed pogingen om de afgesproken subsidies te krijgen en op 22 april 1950 stelde hij weer een gedetailleerd rapport op.⁵² Hij verdedigde Berghoefs plan en de kosten ervan.⁵³ Hij verzette zich ook tegen het plan van de Provincie om de Griffie buiten het terrein van de Abdij te bouwen, maar op 6 maart 1951 besloot het provinciale bestuur volledig af te zien van een nieuw modern gebouw.⁵⁴ Alleen het plan voor de restauratie van de toenmalige Abtswoning in het Abdijcomplex werd door de Inspectie van het Ministerie van Financiën bij uitzondering goed gevonden, omdat de kunsthistorische waarde ervan erg hoog werd geacht.⁵⁵

Omdat in 1953 de noordgevel van een bouwdeel bij de kloostergang plotseling instortingsverschijnselen vertoonde, besloot De Lussanet "de ruïnes van de gebouwen westelijk en noordelijk van de kloostergang...te restaureren zonder dat over de bestemming...nog beslist was".⁵⁶

Toen, na de restauratie, de voormalige Abtswoning werd ingericht voor de Rijkswaterstaat Directie Zeeland, stegen opnieuw de kansen voor de bouw van een nieuwe Provinciale Griffie. De beslissing erover kwam in maart 1954⁵⁷ en Berghoef kon aan het werk gaan.

De kloostergang was intussen grondig opgeknapt en van nieuwe daken voorzien in de stijl van de vorige restauratie.⁵⁸ In 1955 werden drie stenen beelden in de nissen boven de door Frederiks eerder ten dele gerestaureerde Gistpoort geplaatst, met in de hoofdrol koning Willem II.⁵⁹

Pas in 1960 werd het nieuwe gebouw van de Provinciale Griffie voltooid en door de koningin geopend en in gebruik gesteld.⁶⁰ Daarna werd het gebouw er naast als restaurant ingericht. Het Gastenverblijf, dat lichtelijk beschadigd was tijdens het bombardement en een hele tijd leeg had gestaan, waardoor het sterk was vervallen, werd als laatste in 1971 gerestaureerd. Hiermee was de restauratie van het Abdijcomplex voltooid.

De restauratiemethodes

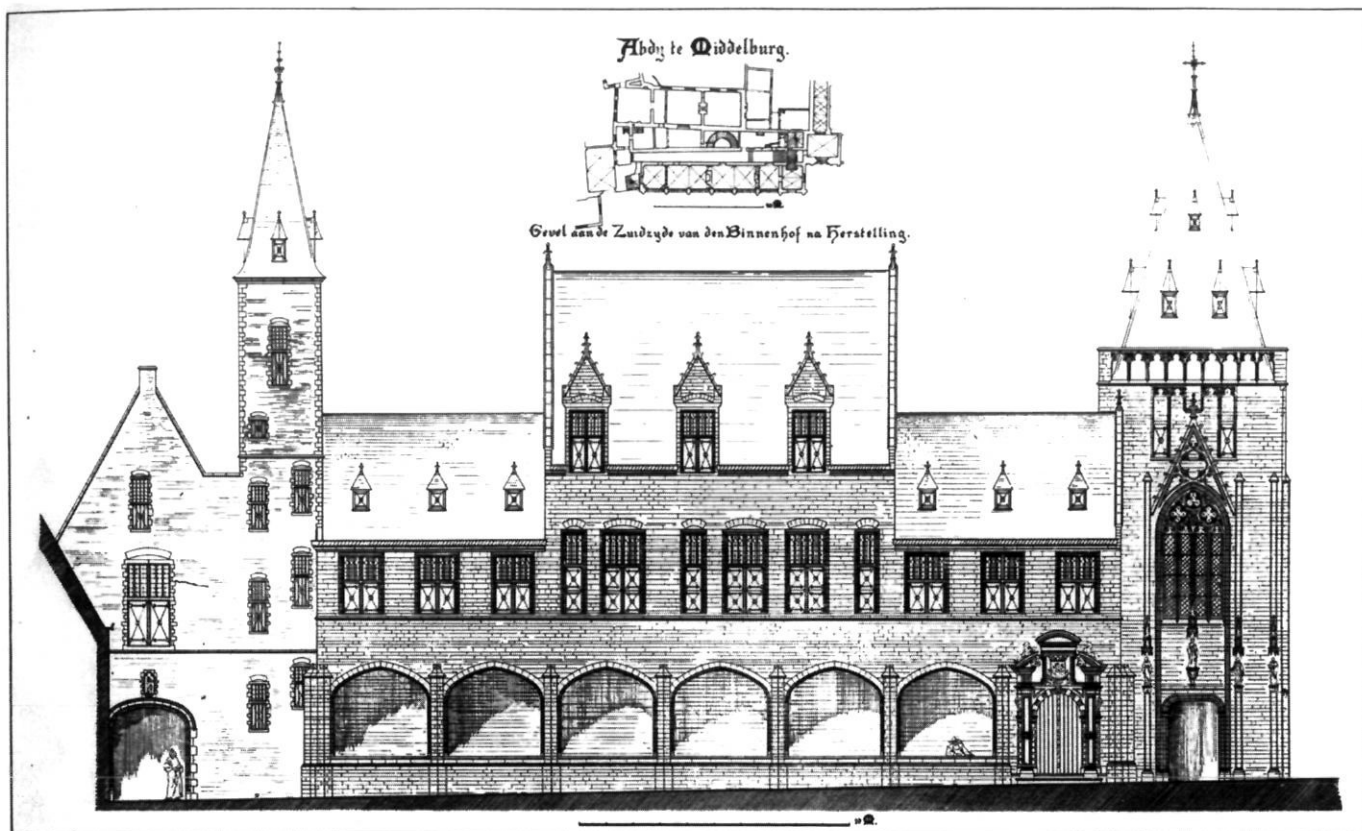
Beide restauraties werden uitvoerig gedocumenteerd door de architecten zelf. Omstreeks 1836 tekende A.J.M. Mulder, *opzichter tekenaar voor de gedenktekenen voor geschiedenis en kunst* bij de afdeling Kunst en Wetenschap, een plattegrond van het complex met gedetailleerde tekeningen van verschillende bouwdelen, maar ook van kozijnen, daken, deuren en kleine versieringen.⁶¹ Tijdens de tweede restauratie werden ook verschillende opmetingen uitgevoerd. Tevens werden gedurende de restauraties enkele foto's van de bestaande situatie en van de werkzaamheden gemaakt.

Vooraf tijdens de tweede restauratie werd veel tijd in het bouwhistorische onderzoek gestoken. In enkele gevallen moest De Lussanet het zonder voorbereidend onderzoek doen, vooral als er acute constructieve problemen moesten worden opgelost.

Frederiks en De Lussanet schonken veel aandacht aan het oude materiaal. Frederiks streefde ernaar zoveel mogelijk oud materiaal dat nog goed was gebleken te gebruiken. Hij vond dat het oude materiaal over het algemeen deugdzamer was dan het nieuwe, maar oud materiaal vond hij ook mooier. Zo schreef Frederiks: "het algemeen aanzicht der gebouwen bleef beter in overeenstemming met de gedeelten, die nog intact waren gebleven".⁶² De toepassing van oude materialen was echter niet altijd haalbaar, waardoor delen van de Abdij met machinale stenen werden gereconstrueerd.

De Lussanet maakte een zorgvuldig verslag van de oude metalenwerken, houtenconstructies, vloeren. Omdat veel materiaal door de hevige brand van het bombardement verloren was gegaan, moest De Lussanet vaak tot een compromis komen en, in plaats van oud materiaal, modern materiaal, bijvoorbeeld beton, gebruiken.

Frederiks probeerde oud bouwmaterialen te verwerven door dit uit andere in verval geraakte gebouwen te halen, zoals uit het reeds vermelde middeleeuwse kasteel van Heeswijk. De Lussanet zocht, op dezelfde manier als Frederiks, oud materi-

Afb.9. 'Gevel aan de Zuidzijde van de Binnenhof na herstelling', restauratietekening van J.A. Frederiks (Tekeningen- en prentencollectie van de Faculteit van de Technische Universiteit Delft, Verzameling Peters).

aal in andere gebouwen die afgebroken of in slechte staat waren. De Lussanet schreef dat bij het gebouw aan de oostkant van de Balanspoort "...het eikenhout kon worden betrokken van een afgebroken vloerdeur, die bij de opgravingen bij de Sint Laurenskerk te Rotterdam te voorschijn was gekomen...Voor de vernieuwde kruisvensters in de achtergevel werd oud hout toegepast, afkomstig uit de sloop van de Looihal in Gouda. In genoemd gebouw is op de begane grond een zoldering aangebracht van oud eikenhout afkomstig uit een sloop in Vlissingen".⁶³

In beide restauraties werd veel aandacht aan de gevels geschonken, maar de indeling van de plattegronden werd meestal ondergeschikt gesteld aan hun functie.

Voor Frederiks het ging om het restaureren van een totaal beeld waarin alléén de gevelwand belangrijk was. Hij hechtte minder waarde aan het interieur als geheel dan aan de overgebleven kunstvoorwerpen uit die verwaarloosde binnenruimtes.⁶⁴

De Lussanet schonk, in het algemeen, wel aandacht aan wat er van de interieurs was overgebleven, maar door de verplichte soberheid moest hij echter helaas vaak "afzien van het herstel van de interieurs in de oude stijl..."⁶⁵ Daarom werden enkele gebouwen 'als holle romp' gerestaureerd.⁶⁶ In andere, gunstiger gevallen werden schoorsteenmantels gereconstrueerd op de plaats waar oude schoorsteenkanalen waren gevonden. Zelfs werd het oude plafond van de toenmalige

Abtskapel teruggevonden en gerestaureerd. Maar in vele gevallen beïnvloedden de eisen van de opdrachtgever, het Rijk, de vorm en de nieuwe indeling van interieurs.

Oorspronkelijke toestand

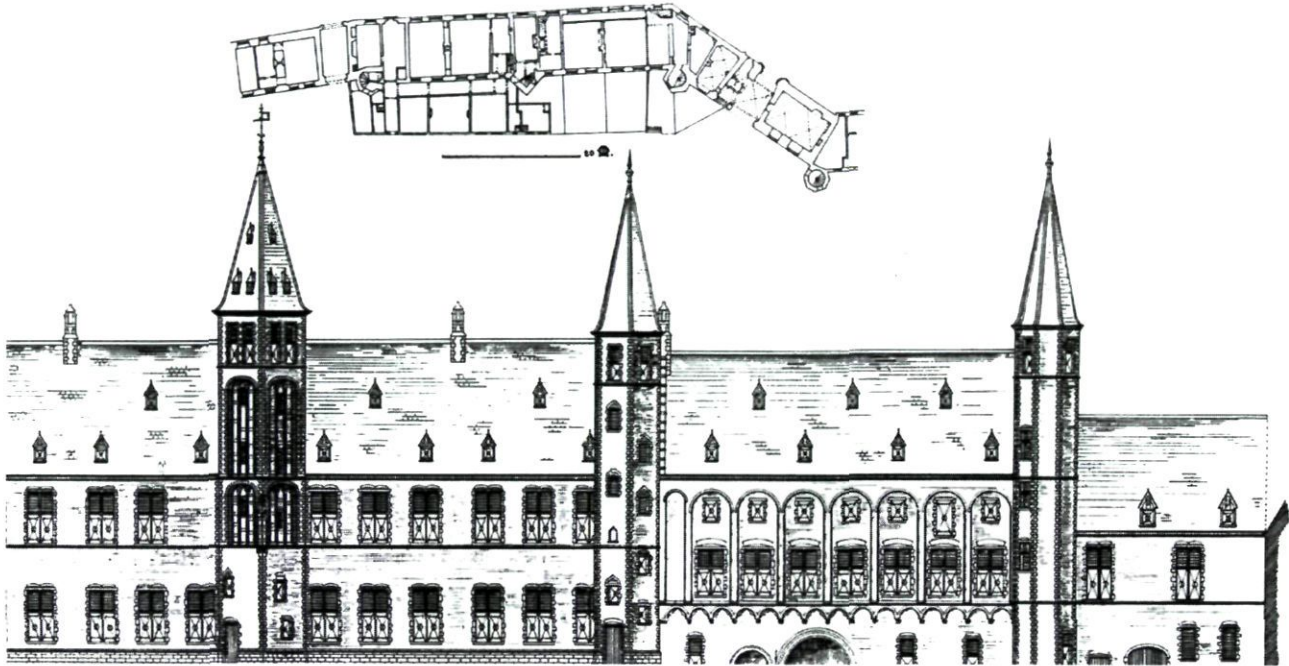
De opzet van de eerste restauratie was een gebouwencomplex te reconstrueren waarin, zoals Frederiks schreef, "...de regering van de provincie op waardige wijze zal zijn gezeteld, waarin het belangrijke Rijksarchief behoorlijk is ondergebracht".⁶⁷ Frederiks was overtuigd dat: "...wanneer nu na weinig jaren de verschillende gebouwen behoorlijk zullen zijn hersteld, dan zal Middelburg in zijn Abdij een gebouwencomplex bezitten ...waarvan uit een archeologisch en esthetisch oogpunt de weerga ook buiten Nederland moeilijk zal zijn te vinden".⁶⁸

De tweede restauratie had, in andere omstandigheden, dezelfde opzet. De Lussanet schreef: "tot de eerste werkzaamheden...behoort het verwijderen van alle verwaarloosde en storende toevoegingen uit latere tijd".⁶⁹ Deze bewering impliceert een archeologisch onderzoek, maar ook een esthetische waardering ('storende').

Beide architecten gebruiken in hun verslagen het begrip 'oorspronkelijke toestand', overigens in twee verschillende betekenissen.

Abdy te Middelburg.

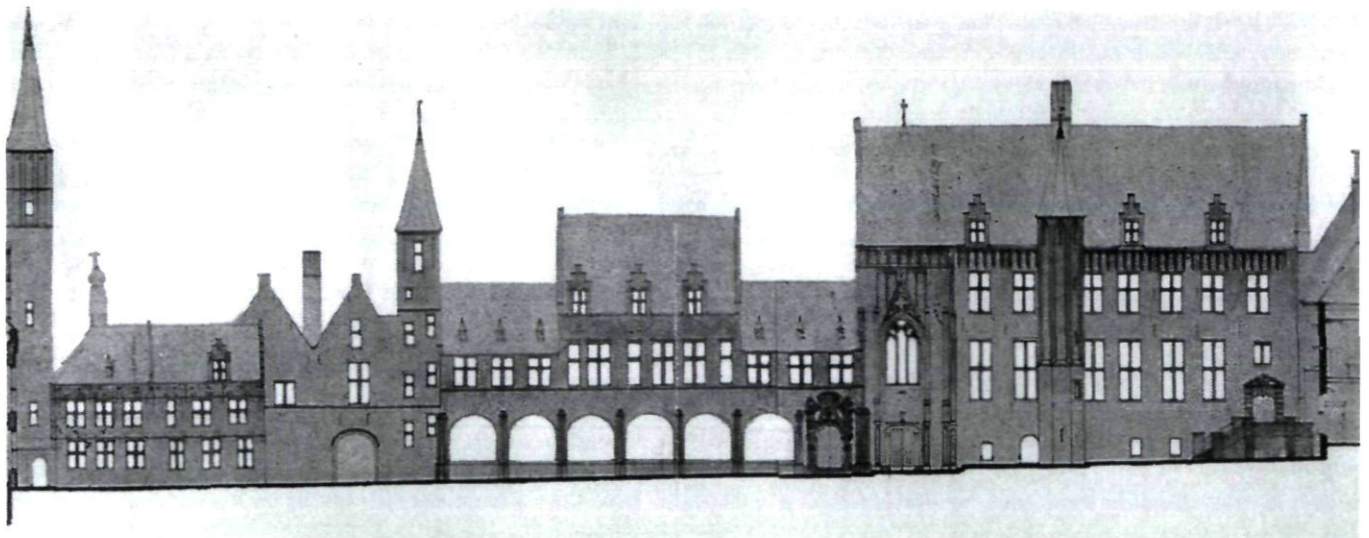
Gevel aan de Noordzijde van den Binnenhof, na Herstelling.

Afb.10. Gevel aan de Zuidzijde van het plein, restauratietekening van H. de Lussanet de la Sablonière. (De Lussanet de la Sablonière, 'De Rijks-Abdijgebouwen', Forum, 1950 (11).

Het woord 'oorspronkelijk' betekent 'het eerste in een opvolgende reeks'.⁷⁰ Maar het is echter onmogelijk om te spreken van 'oorspronkelijke toestand' bij een complex dat gedurende maar liefst zes eeuwen tot stand kwam. Desondanks beweert

de Frederiks bouwgedeelten te kunnen herstellen "in overeenstemming met de oorspronkelijke toestand die nagenoeg overal kon vastgesteld worden".⁷¹ Er zijn aanwijzingen die ons doen geloven dat Frederiks met 'oorspronkelijke toe-

Afb.11. 'Gevel aan de Noordzijde van de Binnenhof na herstelling', restauratietekening van J.A. Frederiks. (Tekeningen- en prentencollectie van de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft, Verzameling Peters)

stand' de situatie bedoelde van 1580, toen de Abdij voor het eerst de functie van Zeeuws Hof kreeg. Waarschijnlijk maakte Frederiks gebruik van de al eerder genoemde 17de-eeuwse gravure van Adriaan van de Venne (ca.1614) voor de restauratie van de zuidelijke gevelwand, maar ook een eeuw later volgens de tekening van J. Ahrends, als inspiratie voor de vorm van de torens. Bij de reconstructie van de kloostergang baseerde hij zich op de enige nog bewaard gebleven westelijke arm en op de teruggevonden geprofileerde ribben van de gewelven die tijdens de laatste afbraak in de onderliggende kelder waren geworpen. Elders, waar historische gegevens ontbraken, nam hij beslissingen die een esthetische grondslag hadden, zodat hij een plein kon scheppen dat de historische sfeer had zoals men dat zou verwachten. Onderdelen die op basis van zijn esthetisch oogpunt niet in het geheel pasten, liet hij wegbreken. Bij ernstig beschadigde en aangetaste gebouwen, probeerde Frederiks een enkele keer elementen aan te brengen ten gunste van de uniformiteit. Maar over het algemeen hield hij zich echter aan de middeleeuwse onregelmatigheid zonder het toevoegen van nieuwe elementen ter wille van de symmetrie.

De lovende toon die P.J.H. Cuypers in zijn brieven over Frederiks' restauratie gebruikte, bewijst dat de uitvoering van de werkzaamheden overeenstemde met zijn restauratie opvattingen.⁷² Maar de directe invloed van Cuypers op de restauratie is, zoals al gezegd, slechts in drie gevallen te bewijzen: bij het herstel van de middeleeuwse zuil van de Balanspoort, het verhogen van de drie torens van het toenmalige Gastenverblijf en bij de restauratie van de dertiende-eeuwse kruisgewelven in de crypte onder de Statenzaal ten koste van de vijftiende-eeuwse gang.

We mogen wel aannemen dat Frederiks naar hem als de grote architect en geleerde opkeek. In een van zijn brieven uit 1898, verwees Frederiks met bewondering naar de honderd nieuwe kerken die Cuypers had gebouwd en de duizend oude kerken die hij had bestudeerd.⁷³ In de stijl van Cuypers voorzag Frederiks het Abdijcomplex van elementen die de architect A.W. Weissman (1858-1923) als 'moderne antiquiteiten' had kunnen bestempelen: Zo gotiseerde hij (ondermeer) de vensters van de toenmalige Statenzaal en een balustrade naast dezelfde Statenzaal.⁷⁴ Bovendien werd de middeltoren van het Gastenverblijf aangevuld met traceringen en de Balanspoort kreeg aan de straatkant een tweede nis met baldakijn. Zo ook werd de grote nis met baldakijn op de rijk geornamenteerde gevel aan de Sint Pieterstraat boven de Gistpoort volledig gereconstrueerd. Ook voorzag Frederiks de daken van vele rijkversierde dakkapellen en de vensters van houten luiken.

Maar over het geheel genomen had de restauratie van Frederiks een bescheidener karakter dan de restauraties die door Cuypers werden verricht. J.A. Molhuijsen schreef terecht over Frederiks: "Door zijne waardeering voor het oude en de piëteit, waarmede hij te werk ging, heeft hij meer dan anderen, die in diezelfde periode restauratiewerken volbrachten, oude gedeelten onaangetast gelaten en zorgvuldig rekening gehouden met oude gegevens..."⁷⁵

In zijn eerste verslag van 1948 van de restauratie van het Abdijcomplex betoonde De Lussanet eer aan de *Grondbeginselen* die door Oudheidkundige Bond in 1916 waren opgesteld.⁷⁶ Naar De Lussanets mening waren de basale concepten van de nieuwe vorm van restauratie in drie punten te resumeren. Het eerste punt was: "de strekking der herstelwerken mag nooit zijn de volledige herbouw van een vroegere toestand..." Het tweede: "verdwenen gedeelten van gebouwen [mogen] weer [opgericht worden] indien het herstel in oude vorm...op volkomen zekere gegevens berust...[anders] zoekt men weer een moderne oplossing". Het derde: "Nooit stijl namaak, maar nieuw werk van onze tijd, harmoniërend met de oude". De Lussanet zou deze beginselen in de praktijk toepassen in de restauratie van de Abdij.

In de *Grondbeginselen* gebruikt men het woord 'oorspronkelijk' op een onduidelijke manier. In zijn verslagen gaf ook De Lussanet aan het woord 'oorspronkelijk' verschillende betekenissen. Enkele keren bedoelde hij de oudste bouwkundige situatie, vastgesteld op grond van een archeologisch onderzoek, maar elders de bouwkundige situatie vóór (of zelfs na) de restauratie van Frederiks. Neogotische versieringen, spitsboogvensters, dakkapellen werden niet meer opgebouwd of zelfs verwijderd. Hierbij beging De Lussanet ook een historische vergissing. Bij de Witte Toren "...verwijderde [hij] de door Frederiks aangebrachte raamtracering en herstelde het voordien aanwezige kruiskozijn. Bij de wimberg constateerde hij slechts sporen van inhakking uit de tijd van Frederiks en trok...de conclusie dat de wimberg geen historisch gegeven was, daarmee voorbijgaand aan het 'prentje' van Van de Venne".⁷⁷

In deze context is het de moeite waard melding te maken van de onnodige 'restauratie' van de zijvleugel van de Commissariswoning, bij het Gastenverblijf. Ondanks het feit dat de voorgevel aan de pleinzijde in het bombardement vrijwel onbeschadigd was gebleven, werd deze zonder pardon afgebroken. De façade was namelijk door Frederiks met machinale bakstenen, in oude stijl gerestaureerd en De Lussanet hoopte de oude muur terug te winnen. Maar het was een teleurstelling: "van een reconstructie van de oorspronkelijke conceptie, waarschijnlijk met smalle hoge-vensters beneden en dubbele ramen boven, kon dan ook geen spraken meer zijn".⁷⁸ Ook omdat: "kleur en structuur van de bestaande gevel eigenlijk niet zeer fraai waren". Dat was eigenlijk de reden waarom Frederiks een nieuwe gevel voor de oude had laten had bouwen. Er werd nu weer een nieuwe gevel gebouwd, "harmonisch aan het interieur en ... geen bepaalde stijlkopie".⁷⁹ Het geveltje werd geen neogotische gevel, maar wel een gemoderniseerde nabootsing, met een moderne namaak van de boogjes van het Balanspoortgebouw en merkwaardige dakkapellen.

Soms waren de beslissingen van De Lussanet strijdig met zijn eigen idealen. In het geval van de 'S.P.Q.M. poort' die bij de verbouwing van de hiervoor besproken zijvleugel van de Commissariswoning werd verwijderd, en in het geval van de verlaging van een dak bij de Balanspoort, gaf De Lussanet zelf toe dat hier werd "afgeweken van de *Grondbeginselen* van Jan Kalf uit 1917".⁸⁰ Wat De Lussanet, vreemd genoeg,

noot in zijn verslagen noemde is het vervangen van een deur met twee vensters bij de Commissaris woning en het afbreken van de overblijfselen van de toren tussen de Balanspoort en het Heerenlogement, ten behoeve van de nieuwbouw van de Provinciale Griffie. Beiden oplossingen ook in strijd met de principes van de *Grondbeginselen*.

De Lussanet draaide niet altijd de, volgens hem, gotiserende restauratie van Frederiks terug. Bij de restauratie van de Abtswoning volgde hij bijna letterlijk de ontwerp-tekening van de vorige restauratie met de 'loggia'.⁸¹ De Balanspoort, de middentoren van het Gastverblijf, de neogotische kloostergang, de drie verhoogde torens van het toenmalige Gastenverblijf, waarvan een met neogotische versieringen, werden niet ter discussie gesteld. Hetzelfde gebeurde met de Gistpoort, die werd zelfs van beelden voorzien, en het neogotisch poortje van de Statenzaal aan de Groenmarkt. J.H. Kluiver schrijft: "De Lussanet respecteerde...dit Frederiks-element. Zo prijkt nu aan de Groenmarkt een gotisch poortje - een leugen in steen".⁸²

De Lussanet had de mogelijkheid het abdijcomplex terug te brengen in de toestand van vóór de eerste restauraties, maar, door de economische omstandigheden of bewust, koos hij voor een compromis, waarbij hij nu en dan ook respect toonde voor de vorige restauratie. Het resultaat van deze keuze is

het huidige elegante en monumentale indrukwekkende complex.

Receptie

Toen Frederiks op 9 november 1931⁸³ in Den Haag overleed, werd in de Haagse kranten weinig aandacht aan hem geschonken.⁸⁴ Ook de *Provinciale Zeeuwsche Courant* schreef summier: "Zij, die nu met trots vreemdelingen wijzen op de mooie gerestaureerde Abdijgebouwen, mogen daarbij bedenken dat dit voor een groot deel werk is van een [Frederiks] van die nu ontslapen is".

Inmiddels was in de restauratiewereld het tij gekeerd en in het licht van de nieuwe restauratie-opvattingen werd zijn restauratie als 'stijlimitatie' veroordeeld.

In 1938, toen de onteigening van het Hotel De Abdij dreigde, brak de beroemde middeleeuwen kenner, J. Huizinga, een lans om het hotel te redden. Hij leverde zware kritiek op de uitgevoerde restauratie: "Het Hotel is niet in de oorspronkelijke stijl der abdijgebouwen en niet mooi om te zien. Maar het is honderdmaal aangenamer dan de slecht gerestaureerde gedeeltes rondom...tot de sfeer der abdij werken de niet-gotieke gebouwen, dat wil zeggen het polderhuis, het hotel en het notarishuis in hun eenvoud en echtheid bijna meer mee

Afb.12. Gevel aan de noordzijde van het plein, huidige situatie. (Foto R. Visser)

Afb.13. Provinciehuis, huidige situatie. (Foto R. Visser).

dan de gerestaureerde gedeelten [...] met restaureren [is] al genoeg verknoeid aan de Abdij”.⁸⁵ Eigenlijk vóór de restauratie was er geen ‘sfeer en stemming’ op het plein, zoals Huizinga beweerde. Men klaagde over het rommelig plaatsnemen van goederen tegen de gevels naast het Venduhuis.⁸⁶ De Commissaris der Koningin in Zeeland schreef aan de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen zijn ergernis over “het houden van verkopeningen op het Abdijplein”. Als men langer had gewacht met een restauratie, zou het complex tot een totaal ruïne zijn vervallen.

De kritiek op de ‘gotiserende’ restauratie van Frederiks werd zelfs door De Lussanet gerelativeerd. De architect waarschuwde: “Veel van hetgeen toen in Gotische vormen is vernieuwd of aangebracht wordt thans veroordeeld als stijlimitatie. Men dient echt voorzichtig te zijn met kritiek, daar de opvattingen in kunstzaken en ook op het gebied van restaureren zich steeds wijzigen”.⁸⁷

De restauratie van het Abdijcomplex van Middelburg is zonder twijfel een meesterwerk van De Lussanet, maar zoals de architect zelf zei in het reeds geciteerde interview: “...vreemd genoeg kwam er nooit een echte professionele reactie op het restauratie- en nieuwbouwbeleid van Berghoef en mij. Wij zijn niet echt geprezen, maar ook weer niet echt afgekraakt. Dat heeft me lange tijd verbaasd”.⁸⁸ Dat gebrek aan aandacht is aan drie factoren te wijten. De eerste is “de zekere anoni-

miteit waartoe een architect binnen een grote overheidsinstelling als de Rijksgebouwendienst vaak is veroordeeld”.⁸⁹ De tweede factor “komt ongetwijfeld voort uit het feit dat hij [De Lussanet] een aanhanger was van de Delftse School”.⁹⁰ Alle sleutelfiguren van de restauratieplannen voor Middelburg, De Lussanet, Berghoef, en ook P. Verhagen en A.A. Kok, behoorden inderdaad tot de kring van de traditionalisten en hadden allemaal een zekere band met Granpré Molière. Daarbij moeten wij ook de invloed van rijksbouwmeester G.C. Bremer eerst en van diens opvolger G. Friedhoff later - beiden in de geest van het traditionalisme - niet onderschatten. De derde factor was, zoals De Lussanet zelf dacht, de langdurigheid van de werkzaamheden. “Misschien heeft men zich er uiteindelijk geen raad mee geweten, toen het in 1971 voltooid was. Het traditionalisme was al lang uit de gratie”.⁹¹ De laatste tijd wordt het traditionalisme opnieuw gewaardeerd en bestudeerd.

De inspirerende geest van het traditionalisme is zeker te vinden in het ontwerp van Berghoef. De nieuwbouw van de Provinciale Griffie is sober en anoniem, maar zeer elegant. Het assimileert zeer goed met het hele complex, niet alleen door het zorgvuldig uitgezochte materiaal, maar ook door de maat, de asymmetrische opstelling van de vensters en de vorm van de torens.

Conclusie

Beide restauraties, die van Frederiks en die van De Lussanet, waren noodzakelijk voor het voortbestaan van het Abdijcomplex. Hoewel de ideologische achtergronden van de twee architecten uiteenliepen, vindt men geen grote verschillen in hun beleid. Beide architecten baseerden hun restauraties op grondig historisch onderzoek dat nauwkeurig werd gedocumenteerd. In beide restauraties werd gebruik gemaakt van oud materiaal om de authentieke sfeer in het complex te behouden.

De ongunstige financiële omstandigheden en de vele eisen en de inmenging van het Rijk als opdrachtgever hebben echter veel invloed gehad, vooral op het resultaat van de tweede restauratie. Zoals we hebben kunnen zien, hadden beide architecten vaak weinig keus bij de uitvoering van hun plannen.

Een alternatief was geweest om de ruïnes van de Abdij te behouden als gedenkteken van de menselijke barbaarsheid. Maar de architecten, die gecharmeerd waren van de voor Nederland unieke majesteit van het complex, hebben er alles aan gedaan om de Abdij en haar monumentaliteit te behouden. Het is wel noodzakelijk dat de beschouwers beseffen dat het schitterende complex vrijwel een moderne herbouw betreft. Op deze wijze zal de Abdij, ondanks en dankzij de twee restauraties, getuigenis blijven afleggen van haar oude en complexe geschiedenis. Indien men, onwetend van zijn bouwkundige geschiedenis, de Abdij als middeleeuws beschouwt, verandert het monument in een architectonisch bedrog.

Noten

- 1 De geschiedenis van de Abdij is zorgvuldig en uitgebreid beschreven door de gemeente-archivaris W.S. Unger in *De Monumenten van Middelburg*, Maastricht 1941. Zie ook: H. de Lussanet de la Sablonière, *Verslag van de restauratie en herbouw van de Rijks- en Provinciale gebouwen behorende tot het Abdijcomplex te Middelburg, uitgevoerd door de Rijksgebouwendienst gedurende de periode 1940-1971*, Den Haag 1980, pp. 8-15.
- 2 Zie bijlage plattegrond.
- 3 J.M.M. van de Vaart, *Verslag van een deelonderzoek: de Balanspoort, de Rekenkamer, het Gastenverblijf, de Fermerie: in de voormalige Abdij van Middelburg*, 4, [manuscript]. Project Middelburg, Werkgroep bouwkunst 1, prof. K. Ottenheim, Universiteit Utrecht, 2001.
- 4 *Zeelandia Illustrata*, II, 494
- 5 Verzameling Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen (H. de Lussanet de la Sablonière, *Restauratie Abdijgebouwen te Middelburg*, Den Haag 1951, afb. 21, 18).
- 6 Voor verdere informaties: G.S. van Holthe tot Echten, 'Hoe een Franse ingenieur over de abdij in Middelburg in 1812 oordeelde', *Bulletin van de KNOB* 89(1990), pp. 12-16.
- 7 Voor een overzicht over het onderwerp, zie: G.H.P. Steenmeijer, *Monumenten zonder Rijkshuisvestingsfunctie, een studie over de geschiedenis van hun verwerving*, Den Haag 1989
- 8 J.A. Frederiks, 'De Abdij van Middelburg', *De Ingenieur* (1904), p.4.
- 9 J.A. Frederiks 1904, p. 4.
- 10 M.P. de Bruin, 'Jan Antiek, geen tijd om te eten, geen tijd om dood te gaan', *Zeeuws Tijdschrift* (1974)3, p.2. De archivaris M.P. de

- Bruin heeft de biografie van J.A. Frederiks verzorgd ook in het *Encyclopedie van Zeeland*, Middelburg 1982-1984, deel 1, 419.
- 11 M.P. de Bruin 1974, p.6.
- 12 Nationaal Archief te Den Haag, Ministerie Binnenlandse Zaken, Kunst en Wetenschappen, toeg.nr. 2.04.13, inv. nr. 1143, dossier Middelburg Abdij: in het dossier bevinden zich alléén de akte van schenking (11 juli 1899) van de gemeente Middelburg aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken van het plein en het gymnasietieklokaal, en aangrenzende gebouwtje aan de Groenmarkt, en een briefwisseling over de restauratie van de Abdijkerk (rond 1911).
- 13 C. van der Peet en G. Steenmeijer, *De Rijksbouwmeester, twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, p.646. 'Sluizen te Hansweert en Wemeldingen', (*Provinciale Zeeuwsche Courant (Middelburgsche Courant)*, 9 november 1931, 1).
- 14 'als lid van der firma van Uije en zoon' [te Middelburg] (*Provinciale Zeeuwsche Courant (Middelburgsche Courant)*, 9 november 1931, 1).
- 15 Vriendelijke mededeling van mevr. G. Trinpe Burger-Mekking van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen. 'In 1884 [werd hij] lid en direct medebeheerder der ouderwetsche Walchersche Kamer...In 1885 [werd hij] conservator van de verzameling geschiedkundige voorwerpen en zeldzaamheden..Lid van de bouwcommissie en ontwerper van de plannen tot verbouw van het huidige verblijf van het Genootschap...Secretaris van de commissie tot het opsporen, het behoud in het békend maken van de overblijfselen van kunst en oudheid van Zeeland...(Provinciale Zeeuwsche Courant (*Middelburgsche Courant*), 9 november 1931, 1).
- 16 Technische Universiteit te Delft, Tekeningen- en prentencollectie van de faculteit der Bouwkunde, 'Verzameling Peters'. Nationaal Archief te Den Haag, afdeling Kaarten en Tekeningen, toeg.nr. 4.RGD, inv.nr. 931. Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, Foto- en tekeningen Archief, Abdij Middelburg II (o.a. schetsboekje opmetingen N 5-12-Z 1 III)
- 17 J.A. Frederiks, 'Abdij van Middelburg: geschiedkundige aantekeningen', *Provinciale Zeeuwsche Courant (Middelburgsche Courant)*, Middelburg 1902 (van 17 t/m 22 januari) en 'De abdij van Middelburg, De Ingenieur' (1904), p.4.
- 18 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, Archief P.J.H. Cuypers.
- 19 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, Archief P.J.H. Cuypers, brief van 06.07.1890 en van 11.05.91.
- 20 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, Archief P.J.H. Cuypers, brief van 28.08.1893.
- 21 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, Archief P.J.H. Cuypers, brief 28.08.1893.
- 22 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, Archief P.J.H. Cuypers, brief 20.08.1893.
- 23 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, Archief P.J.H. Cuypers, brief juni 1906.
- 24 Haags Gemeentearchief, Dossier Haags Museum van Kunstnijverheid, *Verslag over het jaar 1912*, p.2.
- 25 J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de Monumentenzorg in Nederland*, 's-Gravenhage 1975, p.330.
- 26 F. Nagtglas, *Levenberichten van Zeeuwsen*, Middelburg 1917.
- 27 Nederlandse Architectuur Instituut te Rotterdam, Archief P.J.H. Cuypers, brief 6 december 1906.
- 28 C.J. van der Peet, 'Rijksmonumenten en ir. H. de Lussanet de la Sablonière', *Monumenten in oorlogstijd*, in *Jaarboek Monumentenzorg* 1995, p.101.
- 29 Nationaal Archief te Den Haag, Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, afdeling Kunst en Wetenschappen, toeg.nr. 2.14.45, inv.nr. 206: Het Minister van Binnenlandse Zaken schreef in een brief van 3 maart 1938 aan het Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen: "...uitvoering van restauratiewerken aan

- verschillende onderdelen van het Abdijcomplex urgent is, t.w. het herstellen van steunbeeren en daken van de kloostergangen, het restaureren van de pomp, het aanbrengen van de pendantiefs aan de gewelven in de kloostergangen, alsmede het restaureren van de toegangen tot de voormalige kapittelzaal, van den gevel van het gymnastieklokaal (vm. refter) aan de zijde van de Groenmarkt en van de gevel van de Commissariswoning aan de zijde van de Burgt”.
- 30 K. Verschoor, 'De herbouw van het Abdijcomplex', in K. Bosma (ed.) *Architectuur en stedenbouw in oorlogstijd. De wederopbouw van Middelburg*, Rotterdam 1988, p.99.
- 31 K. Verschoor 1988, noot 9, p.106.
- 32 Van der Peet, 1995, p.98.
- 33 De Lussanet de la Sablonière 1980, p.45. Nationaal Archief te Den Haag, afdeling Kaarten en tekeningen, toeg.nr. 4.RGD, inv.nr. 934.
- 34 Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, Foto- en tekeningen Archief, dossier Abdij Middelburg, inv.nr. 27599, plattegrond Abdijcomplex, 1940, de schaden zijn met witkrijt aangebracht.
- 35 "Waar [in de Abdij] hij in zijn jeugd vaak gelogeed had. Een familielid, ik meen zijn grootvader, was Commissaris van de Koningin in Zeeland geweest en had daar zijn ambtswoning". Van der Peet, 1995, p.105.
- 36 Van der Peet en Steenmeijer 1995, p.459. Voor meer informatie over het onderwerp zie ook K. Verschoor 1988 en R. Salet, *De Middelburgse Abdij, meningen en invloeden omtrent de restauratie plannen in 40-45*, Groningen 1984.
- 37 Van der Peet en G. Steenmeijer, 1995, p.461.
- 38 Van der Peet, 1995, p.106.
- 39 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, BEX 303. Nationaal Archief te Den Haag, afdeling Kaarten en Tekeningen, toeg.nr. 4.RGD, inv.nr. 931, 932, 936.
- 40 Van der Peet 1995, p.106.
- 41 Verschoor 1988, p.98.
- 42 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, BEX 303.
- 43 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, BEX 303.
- 44 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, BEX 303.
- 45 H. de Lussanet de la Sablonière, 'Restauratie van de Abdijgebouwen te Middelburg', *Bulletin van de KNOB* 1947, p.76 en 1948, pp.3-17.
- 46 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, BEX 303, rapport, 31 januari 1949.
- 47 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, BEX 303, brief vóór 3 juni 1949 en na 9 april, van de Directeur Generaal Van de Rijksgebouwendienst aan het hoofd van de Rijksdienst voor Monumentenzorg tegen het plan Berghoef.
- 48 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, BEX 303, brief 30 juli 1949.
- 49 De Lussanet de la Sablonière 1980, p.17.
- 50 De Lussanet de la Sablonière 1948, p.17.
- 51 De Lussanet de la Sablonière 1948, p.17.
- 52 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, BEX 303.
- 53 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, BEX 303, brief 22 april 1950.
- 54 Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, Correspondentie archief, brief 5 april 1950.
- 55 De Lussanet de la Sablonière 1948, p.18.
- 56 De Lussanet de la Sablonière 1948, p.18.
- 57 De Lussanet de la Sablonière 1948, p.18.
- 58 De Lussanet de la Sablonière 1948, p.18.
- 59 Stichting Oude Zeeuwse Kerken, *De Abdij in Middelburg* (zonder datering en paginanummer).
- 60 H. de Lussanet de la Sablonière, 'Restauratie van de Abdijgebouwen te Middelburg', *Bulletin van de KNOB* (1948)1, p.18.
- 61 Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist, Correspondentie archief, inv.nr. 19008, 'Tekeningen die de archivaris W.S. Unger in 1940 aan De Lussanet de la Sablonière had gegeven en die, in 1979, De Lussanet aan de Hoofd Directeur van de Rijksmonumentenzorg gaf'. Foto-en tekeningen Archief, Abdij II.
- 62 Frederiks 1904, p.7.
- 63 De Lussanet de la Sablonière 1980, p.40.
- 64 Nederlands Architectuur Instituut te Rotterdam, Archief Cuypers, 'Bestek en vóórwaarden wegens het inrichten van enige lokalen in de Abdijgebouwen te Middelburg tot bewaaraafbeelding der Rijksarchieven', 04-12.1891, art.3, II, 25.
- 64 De Bruin 1974, p.7-8.
- 65 De Lussanet de la Sablonière 1980, p.17.
- 66 De Lussanet de la Sablonière 1980, p.18.
- 67 Frederiks 1904, p.7.
- 68 Frederiks 1904, p.7.
- 69 De Lussanet de la Sablonière 1948, p.5.
- 70 Van Dalen, *Groot woordenboek der Nederlandse taal*, 1982, deel II, p.1692.
- 71 Frederiks 1904, p.7.
- 72 Cuypers werd door de restauratie-opvattingen van Viollet-le-Duc beïnvloed. Klassieke definitie van Viollet-le-Duc van het restaureren was: "Restaurer un édifice, ce n'est pas l'entretenir, le réparer ou le refaire, c'est le rétablir dans un état complet qui peut n'avoir jamais existé à un moment donné" (J. Kalf, 'Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken...Inleiding' *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 9, (1940), p.71). Bij de restauratie werd het gebouw ontdaan van later aanbousels en teruggebracht naar de vermoedelijk oorspronkelijk staat die meestal op een geïdealiseerd beeld was gebaseerd. (zie veder: W.F. Denslagen, *Omstreden herstel. Kritiek op het restaureren van monumenten*, Den Haag 1987).
- 73 De Bruin 1974, pp.7-8.
- 74 Unger 1941, p.47.
- 75 J. A. Molhuijsen, 'J.A. Frederiks, 1849-28 november-1929', in *Oude Kunst Maandblad voor Verzamelaars van en Belanghebbenden Oude Kunst*, 1ste jaargang, sept.1929-aug.1930, p.97.
- 76 De *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken* werden door J. Kalf, rapporteur van de 'Commissie voor de vaststelling van beginselen bij restauratie van monumenten', gepresenteerd. Kalf profileerde zich altijd als tegenstander van Cuypers restauratie-opvattingen. (*Bouwkundige Weekblad Architectura*, 9, (1940), pp.69-75).
- 77 J.H. Kluiver, 'Onze-Lieve-Vrouw-abdij te Middelburg in 1574', *Abdij en stad Werkgroep Norbertijnen geschiedenis in de Nederlanden*, 1996, p.57.
- 78 De Lussanet de la Sablonière 1980, p.16.
- 79 De Lussanet de la Sablonière 1980, p.16.
- 80 De Lussanet de la Sablonière 1948, p.16.
- 81 J.A. Frederiks. *Gevel aan de zuidzijde van het binnenhof na herstelling*. Tekeningen- en prentencollectie van de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft, Verzameling Peters.
- 82 Kluiver 1996, p.64.
- 83 Haagsch Gemeentearchief, overlidensakte nr. 3689.
- 84 Centraal Bureau van Genealogie, Den Haag, map Frederiks, verschillende krantenknipsels.
- 85 Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist, Correspondentiearchief krantenknipsel van 05.03.1938, J. Huizinga, 'Een waarschuwend woord, De abdij Middelburg loopt gevaar'.
- 86 Nationaal Archief te Den Haag, Ministerie van Onderwijs, (Kunsten) en Wetenschappen, afdeling Kunst en Wetenschappen, toeg.nr. 2.14.45, inv.nr. 206.
- 87 De Lussanet de la Sablonière 1950, p.418.
- 88 Van der Peet 1995, p.107.
- 89 Van der Peet 1995, p.103.
- 90 Van der Peet 1995, p.103.
- 91 Van der Peet 1995, p.107

De aanstaande restauratie van de Moerputtenbrug (1882-1885), kunstwerk in de voormalige Langstraatspoorlijn

M.S. Verweij

Inleiding

Een van de taken van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg bestaat uit de benoeming en taxatie van de historische betekenis van objecten van geschiedenis en kunst. Op basis van onderzoek en studie wordt nagegaan of een object kan worden ingeschreven in het register van beschermde monumenten.

Bij restauratie of herstel van beschermde monumenten zet de Rijksdienst de historische betekenis af tegen de aard en omvang van de voorgenomen werkzaamheden. Ter voorbereiding van bijzondere restauratieprojecten stelt de Rijksdienst regelmatig een verfijnde benoeming en een nadere

taxatie van de historische waarden vast. Ook in de aanloop op de restauratie van de Moerputtenbrug heeft de Rijksdienst voor de Monumentenzorg een dergelijke verfijning geformuleerd.¹

Wat is de Moerputtenbrug?

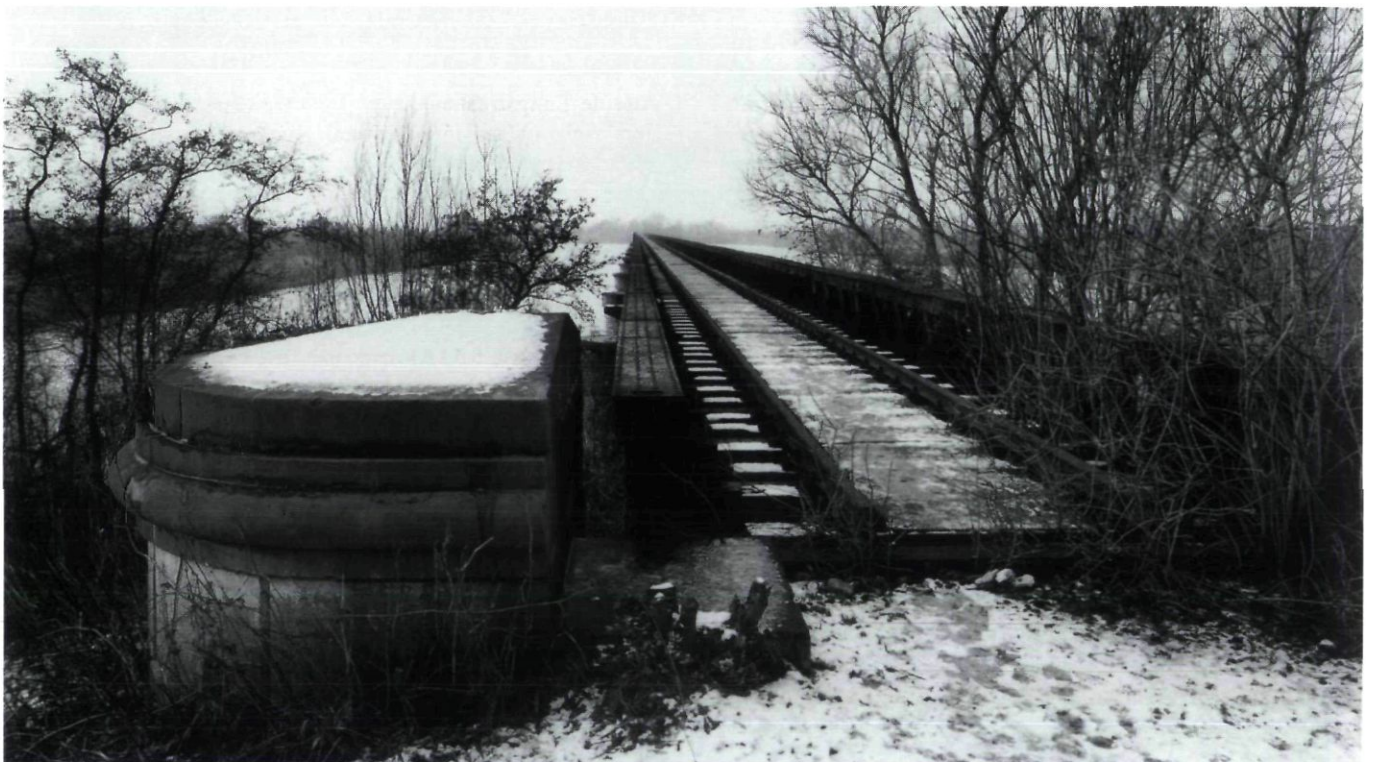
De Moerputtenbrug maakt deel uit van de voormalige Langstraatspoorweg. Het tracé van de Langstraatspoorweg telde 46,5 kilometer en vormde gedurende circa 80 jaar de ijzeren verbinding tussen Lage Zwaluwe en 's-Hertogenbosch. De Moerputtenbrug bestaat nog, maar de spoorlijn is inmiddels opgedoekt (afb. 1). De circa 585 meter lange welij-

Afb. 1. Waalwijk, voormalige spoorwegovergang in het Halve Zolenlijntje bij de Bloemendaalseweg en de Hoefsteeg. Foto L.Tangel, RDMZ, augustus 1988.

Afb. 2. Ten zuidwesten van 's-Hertogenbosch ligt in het voormalige Bossche Inundatieveld de Moerputtenbrug. Foto P. van Galen, RDMZ, december 1995.

Afb. 3. Landhoofd van de Moerputtenbrug, oostzijde. Foto P. van Galen, RDMZ, december 1995.

zere spoorbrug rust op 2 landhoofden, op 35 massief gemetselde bakstenen pijlers die circa 16 meter van elkaar zijn geplaatst en telt 36 welijzere brugdelen. Landhoofden en pijlers hebben massief metselwerk en zijn bekleed met hardstenen dekplaten. De Moerputtenbrug werd uitgevoerd met evenwijdig geplaatste, geklonken ijzere vakwerkliggers die op hun beurt werden voorzien van evenwijdige randen met daartussen verticalen en diagonalen. De rijvloer bestond uit geklonken ijzere vakwerkliggers, dwarsdragers en langsliggers. Op de langsliggers rusten houten dwarsliggers met de rails (afb. 2). De voorganger van Werkspoor, de N.V. Koninklijke Fabriek van Stoom- en andere Werktuigen, was de fabrikant van dit kunstwerk.²

Ofschoon de pijlers van de Langstraatspoorweg voor dubbelspoor waren bedoeld, is slechts enkelspoor aangelegd. Deze karakteristiek gaf in combinatie met de betrokkenheid van de spoorlijn op de lederindustrie en schoenmakerijen in de omgeving aanleiding tot de bijnaam 'Halve Zolenlijntje'.

De Moerputtenbrug kwam in de jaren 1882-1885 tot stand en fungeerde niet alleen als spoorbrug maar ook als doorlaatbrug. Van Dale verstaat onder een doorlaatbrug een "brug in een spoordijk, kanaaldijk, rijweg, waar onderdoor alleen water vloeit bij hoge waterstand, bij werking door overlaten of bij doorbraken".³ De Moerputtenbrug voert dwars door het uitgestrekte moerasgebied de Moerputten ten zuidwesten van 's-Hertogenbosch (afb. 3).

Achtergronden

Het tegenwoordige natuurgebied de Moerputten heeft een grootte van circa 130 hectare en bestaat uit broekbosjes, gras- en hooilanden, moerassen, riet- en biezenvelden en water. Vogels als blauwborst, bruine kiekendief, roerdomp, waterral, wulp en zwarte stern vinden in de Moerputten een biotoop. Zeldzame vlinders als het Pimpernelblauwtje en het Donkere pimpernelblauwtje zijn in de Moerputten waargenomen. Bijzondere vegetatie bestaat onder meer uit Blauwe knoop, Klein glaskruid, Muurvarren, Muurleeuwenbek, Rechte driehoeksvaren, Steenbreekvaren, Spaanse ruiter en Tongvaren.

De Langstraat is het gebied tussen Geertruidenberg en 's-Hertogenbosch. Het was vanouds een gebied dat veel wateroverlast ondervond als gevolg van periodieke overstromingen van Aa, Dommel en Zandleye terwijl een goede afwatering ontbrak. De Moerputtenbrug ligt ten zuidwesten van 's-Hertogenbosch in het uitgebaggerde laagveengebied de Moerputten. In winter en voorjaar werd het surplus aan Maaswater naar dit gebied afgevoerd. Dit zompige terrein maakte deel uit van het inundatiegebied van 's-Hertogenbosch.

Plannen voor de aanleg van een spoorweg door de Langstraat gaan tot 1869 terug en zijn te herleiden op particulier initiatief. Aangezien de benodigde toestemming voor de aanleg pas na lange gemeentelijke en particuliere deliberatie tot stand kwam terwijl de bepaling van het beloop en de noodzakelijke onteigeningen geruime tijd in beslag namen, duurde het nog tot 1875 voordat met de werkzaamheden kon worden begonnen. In het najaar van 1890 volgde de ingebruikname

Afb. 4. Sprang-Capelle, Vrouwkensevaartsestraat 5a, voormalige Wachtpost 21. Foto L. Tangel, RDMZ, augustus 1988.

van de Langstraatspoorlijn. De veronderstelling dat het traject zich tot een internationale lijn zou ontwikkelen, werd geen werkelijkheid.⁴ De spoorlijn bleef primair een provinciale onderneming. In 1950 kwam een eind aan het personenvervoer en in 1972 stagneerde het goederentransport tussen Raamsdonk en 's-Hertogenbosch (afb. 4). Met het jaar 1992 werd ook het westelijke tracé buiten bedrijf gesteld.⁵

Spoorweghistorische karakteristiek van de Moerputtenbrug

In het licht van de spoorweghistorie geldt de aanleg van de spoorlijn Lage Zwaluwe - 's-Hertogenbosch als een belangwekkende onderneming. De aanleg betrof een grootscheeps karwei dat de provincie in al haar uitgestrektheid in de grootste maat poogde te doorkruisen, van west naar oost. Ook in de 21ste eeuw geldt een reis door het breedst van de provincie nog als een opgave van formaat. De plannenmakers, bestuurders, arbeiders, ingenieurs en architecten uit de 19de eeuw brachten het nietemin voor elkaar; zij slaagden met vallen en opstaan in de aanleg van een spoorlijn door een gebied dat sinds mensenheugenis beperkt en lastig toegankelijk was en in onvoldoende mate ontsloten. Ook uit het oogpunt van de geschiedenis van het verkeer betreft het de reali-

Afb. 5. Waalwijk, voormalige spoorbrug over het Afwateringskanaal 's-Hertogenbosch - Drongelen, gezien naar het oosten. Foto L. Tangel, RDMZ, augustus 1988.

satie van een groots project. Tegen de achtergrond van een expanderende bedrijfstak als de leer- en schoenindustrie en met de aspiratie de Langstraat in het internationaal spoorwegverkeer te positioneren, voorziet de aanleg van de Langstraatspoorlijn in een exponent van de 19de-eeuwse vooruitgangsidee.⁶ De beperking tot enkelspoor toont tot op de dag van vandaag aan hoe de praktische werkelijkheid hooggestemde aspiratie tot reële proportie wist te reduceren (afb. 5).

Relatie met nijverheid en industrie

De Nederlandse leer- en schoenindustrie is vrijwel synoniem met Noord-Brabant, meer in het bijzonder met de Langstraat. Vanaf de 15de eeuw wordt in de Langstraat leer gelooit. Aanvankelijk als aanvulling op de akkerbouw en turfwinning, later meer en meer als zelfstandige tak van nijverheid. Ten noorden van de Langstraat werd het vee geweid, de huiden werden gereinigd in waterlopen als de Donge, de Loint (verdwenen) en het Oude Maasje. Het voor het looiwerk benodigde eikenschors kwam uit de Loonse en Drunense duinen. Bijproducten van het looibedrijf als lijm en koehaar werden verhandeld aan de Tilburgse wolindustrie en de tapijtwevers te Breda. In de 19de eeuw bloeiden handel en

nijverheid. Als gevolg van de aanleg in 1862 van de spoorlijn Breda-Tilburg, floreerde in Rijen de leerindustrie.⁷ De spoorlijn Lage Zwaluwe - 's-Hertogenbosch was bedoeld als vitale levensader voor de leerindustrie, personenvervoer gold als bijzaak. De leer- en schoenindustrie in de Langstraat koesterde hoge verwachtingen van een spoorlijn. Aanvoer van grondstoffen en afvoer van producten was per spoor goedkoper en efficiënter. De komst van de trein zou de veelal kleinschalige leernijverheid verhoging van afzet en omzet verschaffen, nieuwe markten lagen onder handbereik. De brug over de Moerputten vormde binnen het tracé van de Langstraatspoorlijn een onmisbare schakel, de ijzeren verkeersverbinding met de provinciehoofdstad werd een feit.

De historische betrokkenheid van de Moerputtenbrug op 's-Hertogenbosch

De geschiedenis van de stad 's-Hertogenbosch wordt in hoge mate gekenmerkt door wat tegenwoordig met watermanagement wordt aangeduid. De stad ondervond als gevolg van overstromingen grote hinder en schade van wassend water, zowel van de Aa als de Maas. Wanneer in de winter en in het voorjaar het peil van de Maas steeg, vloeiden grote hoeveelheden water via de Beerse Overlaat af naar daartoe bestemde gebieden.⁸ Zo stroomde het water ten zuiden langs De Grote Waard in de richting van de Baardwijkse Overlaat. De jaarlijkse inundaties waren een gereguleerd natuurlijk proces. Het gebied van de Moerputten maakte onderdeel uit van deze vorm van waterbeheersing want het bood aan de Beerse Overlaat een doorstroombmogelijkheid.

In tijden van militaire dreiging en gedurende belegeringen koesterde de stad zich achter een watervlakte die haar onafhankelijkheid en vrijheid garandeerde.⁹ De verdedigingslinie van 's-Hertogenbosch bestond uit vestingwerken en watervlakten. Zo maakte het gebied ten westen van de huidige spoorlijn Utrecht - Eindhoven deel uit van het inundatiegebied van 's-Hertogenbosch en veroorzaakten hoge waterstanden van de Maas in het noorden een natuurlijke barrière. Een identieke functie was aan de Moerputten toebedeeld, het stond bekend als het Bossche Inundatieveld. Dit drassige gebied voorkwam dat vanuit het zuiden 's-Hertogenbosch werd belaagd. Het ontwerp van de Moerputtenbrug hield nauw verband met de beveiligingszone rond de hoofdstad. De doorlaatbrug aan de zuidzijde van de stad garandeerde de mogelijkheid tot kunstmatige onderwaterzetting en voorzag 's-Hertogenbosch van een beschermende gordel aan de zuidzijde waarover in tijden van gevaar geen militaire dreiging van formaat te verwachten viel. De historisch-waterstaatkundige betekenis van de Moerputtenbrug komt mede door de nabijheid van de vestingstad 's-Hertogenbosch tot uitdrukking.

Landschappelijke en infrastructurele aspecten - herinneringswaarde

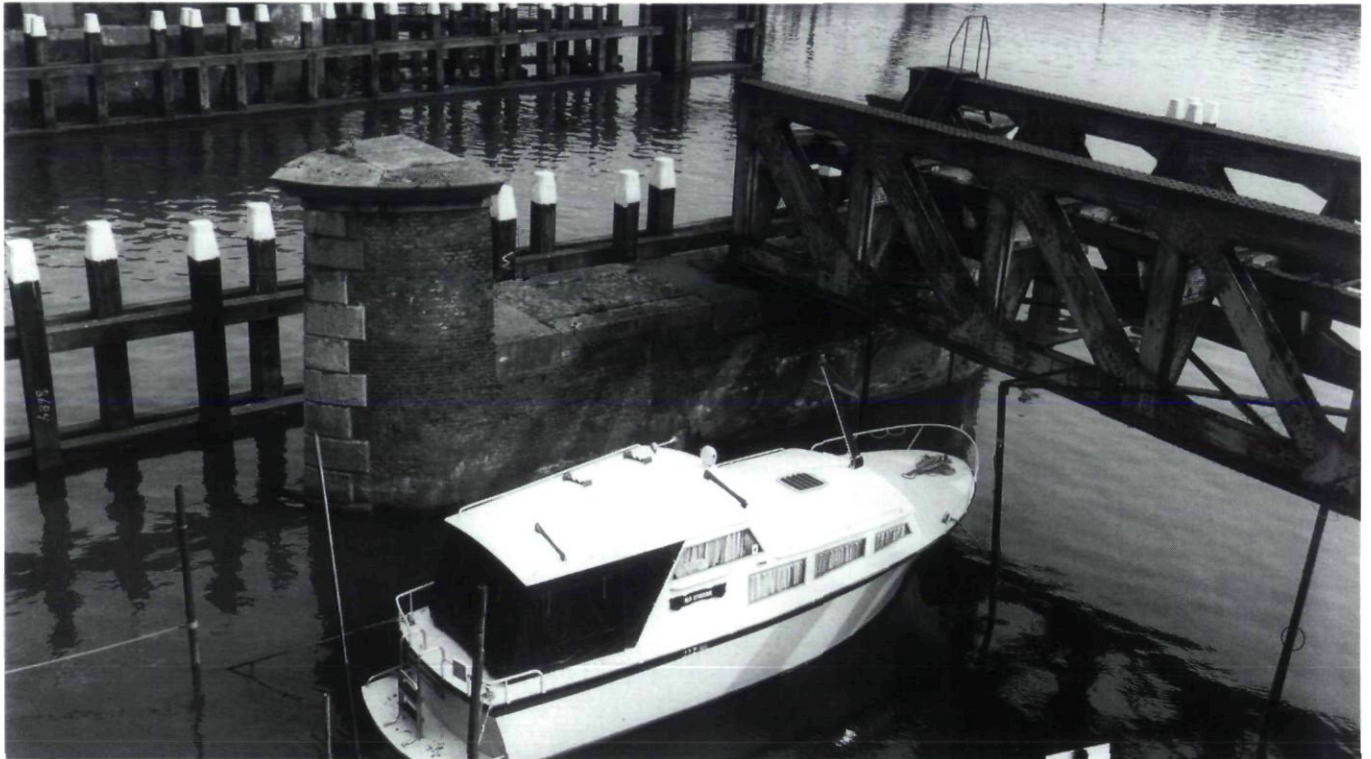
Zoals gezegd staat de Moerputtenbrug niet op zichzelf, maar vormt zij een onderdeel van een groter ensemble, de

Afb. 6. Waalwijk, voormalige Wachtpost 25. Foto L. Tangel, RDMZ, augustus 1988

Afb. 7. Vlijmen, Venkantbrug, kunstwerk in de voormalige Langstraatspoorlijn. Foto P. van Galen, RDMZ, december 1995.

Afb. 8. Geertruidenberg, onderdeel van de voormalige spoorbrug in de Langstraatspoorlijn over de Donge. Foto L. Tangel, RDMZ, september 1988.

Afb. 9. Waalwijk, voormalig station Waalwijk-Besoijen. Foto L. Tangel, RDMZ, augustus 1988.

Afb. 10. Hooge Zwaluwe, voormalig station aan de Langstraatspoorlijn of Halve Zolenlijn. Foto L. Tangel, RDMZ, september 2003.

Langstraatspoorweg. Een zeer groot deel van dit tracé bleef behouden en laat zich in het landschap beleven en herkennen. Het westelijke deel van de Langstraatspoorlijn is nog als goederenspoor aangesloten op de lijn Breda-Dordrecht. De spoordijk van de Langstraatspoorweg vormt een lange lineaire structuur dwars door het westelijke deel van de provincie Noord-Brabant. Ook al is deze structuur op een aantal plaatsen onderbroken of gehavend, het beloop is in de vorm van het talud goed waarneembaar en vormt een markant element in het vlakke of bebouwde landschap. De Langstraatspoorlijn maakt deel uit van de geschiedenis van het Brabantse land en vertelt een verhaal dat letterlijk tientallen kilometers lang is. Dit verhaal krijgt extra reliëf, want naast de Moerputtenbrug zijn verschillende karakteristieke gebouwde historische elementen bewaard gebleven. Bij Deuterse staat aan de Deuterse Straat, pal ten zuiden van de spoordijk, nog een voormalige overwegwachterswoning (afb. 6). De Venkantbrug, ten zuid-oosten van Vlijmen, is een circa 33 meter lange doorlaatbrug over de Bossche Sloot die in 1886 als onderdeel van de Langstraatspoorweg werd gebouwd (afb. 7). Tussen Drunen en Baardwijk, aan de noordoostzijde van Waalwijk, kwam bij de Baardwijkse Overlaat een doorlaatbrug met een

lengte van 881,5 meter tot stand. Deze lange brug was verdeeld over 53 secties. Momenteel resteren veertien secties die drie bruggen vormen van 165, 50 en 16,5 meter. Dit drievoudige restant bedraagt circa een-vijfde van de oorspronkelijke lengte en is tegenwoordig als fietsspoorbrug in gebruik.¹⁰ In Sprang-Capelle ontleent etablissement “ ‘t Spoor” zijn naam aan het buurpand, een station langs de Langstraatspoorweg, en tussen Raamsdonkveer en Geertruidenberg herinnert een draaibrug over de Donge aan de Langstraatspoorlijn (afb. 8). Langs de spoorlijn lagen oorspronkelijk niet minder dan acht stations: Lage Zwaluwe, Hooge Zwaluwe, Geertruidenberg, Waspik, Waalwijk, Drunen, Vlijmen en ‘s-Hertogenbosch (afb. 9). Hiervan is alleen Hooge Zwaluwe bewaard gebleven (afb. 10). In latere fasen werd nog eens in veertien haltes voorzien.¹¹

De infrastructurele en historisch-geografische zeggingskracht van de Langstraatspoorlijn als geheel is in tact. De oude spoorbaan biedt een rijk geschakeerde en primaire bron voor de beleving van het landschap en zijn geschiedenis; binnen dit lineaire ensemble vormt de Moerputtenbrug een authentiek en tastbaar hoogtepunt.

Ervaringen op talud en brug

De belevings- en herkenningwaarden van de Moerputtenbrug krijgen nog een extra dimensie. De Moerputtenbrug ligt verscholen in een ongerept natuurgebied en laat zich niet eenvoudig benaderen of ontdekken. De brug wordt door een ruim ovaal van wegen en straten omgeven. In het noorden lopen de Vlijmenseweg en de Moerputtenweg, de al genoemde Deuterse Straat en de Ruidiger Dreef in het zuiden terwijl in het westen de bebouwde kom van Vlijmen de globale grens vormt. De beste benadering van de Moerputtenbrug voert vanuit oostelijke richting over de spoordijk, langs Deuteren. Wanneer de wandelaar eenmaal op het talud is geklauterd, dient een eindeloos perspectief zich aan. Spoorstaven en bielsen ontbreken, het grindbed is door vegetatie overwoekerd en bezaaid met depot van loslopende honden of andere, edele viervoeters. Het uitzicht is bij vlagen indrukwekkend: kaarsrecht, smal aan voor- en achterzijde, tussen het opschot door ruim aan de linker- en rechterkant. Dankzij de relatieve hoogte van de spoordijk kan de blik gaan weiden. Vrijwel gelijktijdig zijn gedruis en lawaai verdwenen. Ook het gehoor lijkt zich te versmallen en beperkt tot de waarneming van het maatvast knoerpen van grind en beperkt gevoerde conversatie. Als na enkele honderden meters wandelen het landhoofd van de Moerputtenbrug zichtbaar wordt, volgt daarachter het schier eindeloze perspectief van de brug. Het verdwijnpunt van de liggers lijkt zich achter de horizon te bevinden, zó

lang kan 585 meter blijkbaar zijn. Als de wandelaar van dit bekleemde perspectief bekomen is, volgt het uitzicht op de natuurlijke omgeving. Terstond dient een gevoel van eenzame nietigheid zich aan. De natuur is tegelijk overdadig en indrukwekkend. Het water van het voormalige Bossche Inundatieveld lijkt verstild en geduldig glad te wachten op een trein die niet meer komt. Brug en omgeving vullen elkaar aan zonder dat het onderlinge contrast daaronder lijdt. De ervaring is zodanig rijk, dat de wandelaar bij elk bezoek telkens opnieuw verbaasd raakt door de complementariteit van de waarnemingen. Natuur en cultuur komen bij de Moerputtenbrug tot optimale afzonderlijke expressie en beleven tegelijkertijd een harmonieuze wederkerigheid.

Aard- en nagelvastheid van de Moerputtenbrug: bouwhistorie

De Moerputtenbrug is niet zomaar een brug. Vanuit bouwhistorische optiek verdienen de ambachtelijkheid en industrialiteit waarmee de brug tot stand kwam vermelding. De Moerputtenbrug is niet alleen een waterstaatkundig of spoorweghistorisch object van grote lengte, de brug is door mensenhand vervaardigd en resultaat van 19de-eeuwse ingenieurskunst. Allerlei vaklieden legden hun professionaliteit in het object. Metselaars metselden de 35 pijlers en de 2 landhoofden. De hardstenen afdekplaten van landhoofden en pijlers werden door steenhouwers op maat gehakt en van een

Afb. 11. Waalwijk, voormalige spoorbrug in de Langstraatspoorlijn, gezien naar het oosten. Foto L. Tangel, RDMZ, augustus 1988.

bossering voorzien. De gewalste ijzeren brugdelen zijn met duizenden klinknagels verbonden (afb. 11). Het maatvast gehamer moet tot in de verre omtrek hoorbaar zijn geweest, het immense wateroppervlak van het Bossche Inundatieveld diende immers als perfect klankbord.¹² Zo doende ontstond in betrekkelijk korte tijd een van de langste doorlaatbruggen van Nederland. Zowel de Moerputtenbrug, de Venkantbrug als de brug over de Baardwijkse Overlaat is met hetzelfde materiaal en volgens identiek procédé vervaardigd, t.w. wel-ijzer zonder toepassing van knoopplaten (ook: schetsplaten) bij de verbindingen.¹³ In Nederland zijn slechts enkele bruggen van dit type behouden gebleven, waarvan drie in de voormalige Langstraatspoorlijn.¹⁴ De zeldzaamheidswaarde van deze kunstwerken is evident en vormt een van de grondslagen waarop inschrijving van de Moerputtenbrug in het Monumentenregister is gebaseerd (1995).¹⁵

Restauratie en herbestemming

Staatsbosbeheer is eigenaar van de Moerputtenbrug. Sinds enige jaren bestaat het voornemen de Moerputtenbrug te restaureren en toegankelijk te maken, bijvoorbeeld als wandelroute. De brug zou dan kunnen aansluiten op westelijk gelegen delen van de Langstraatspoorlijn die sedert 1992 als fietspad in gebruik zijn, tussen Drunen en Waalwijk, maar ook nog verder westwaarts.¹⁶

Voordat het zo ver kan zijn, wordt de Moerputtenbrug geres- taureerd. In de loop der jaren zijn onderdelen van de pijlers en ijzeren elementen van de liggers in het water van het natuurgebied terechtgekomen. De afbladderende loodmenie en de zinkhoudende verflagen op de Moerputtenbrug laten bij gebrek aan onderhoud los en vallen in het water. De bodem en het water van het natuurgebied raakten als gevolg ernstig vervuild. Staatsbosbeheer werkt aan de formulering van een goed doortimmerd restauratieplan waarin de monumentale waarde van de Moerputtenbrug en het belang van het natuurgebied de Moerputten binnen een verantwoord financieel raamwerk zijn gegarandeerd.¹⁷ In dit verband voert Staatsbos- beheer intensief overleg met de afdeling Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten van de gemeente 's-Hertogen- bosch, architect ir. C.O. Bouwstra, Holland Rail Consult en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

In het voorjaar van 2003 werd met een proefrestauratie van drie brugpijlers begonnen: één landpijler, één waterpijler in tamelijk slechte staat en één waterpijler in redelijk goede staat. De pijlers hebben schade opgelopen als gevolg van inwatering van de bovenzijde. Bij één pijler werd inmiddels de afsluitende rollaag vernieuwd, bij een tweede is de rollaag gehandhaafd, op een derde pijler is onder de rollaag een loden afdekking aangebracht. De resultaten van de drievoudige proef worden afgewacht. De ervaringen zullen de restauratie van de overige pijlers beïnvloeden en aan het behoud en de nieuwe bestemming van de Moerputtenbrug ten goede moeten komen.

In oktober 2003 verrichtten ir. M.G. Polman (Rijksdienst voor de Monumentenzorg) en M. de Keijzer (Instituut Col-

lectie Nederland) verkennend kleuronderzoek naar de afwerkklagen van de Moerputtenburg. Op drie plaatsen is strati- grafisch onderzoek uitgevoerd: op de ligger van de brug, aan de binnenzijde van een samengestelde balk aan de bui- tenzijde van de brug en ten slotte aan de diagonaal aan de binnenzijde van de brug. Op basis van de bevindingen van dit verkennend kleuronderzoek luidt het advies de gehele brug in een okerkleur te schilderen.¹⁸

Naar verwachting zal de aanstaande restauratie van de Moer- puttenbrug terughoudend en sober worden uitgevoerd en tot 1 augustus 2007 gaan duren. Het oude patina en andere histori- sche kenmerken als bijvoorbeeld het voegwerk dienen behou- den te blijven en de bijzondere fauna en flora gerespecteerd. Er wordt gestreefd naar verlenging van de levensduur met een termijn van 50 à 100 jaar, naar oplossing van de gecon- stateerde problemen en naar optimaal behoud van het origine- le karakter van de Moerputtenbrug.

Noten

- 1 Tijdens het Kennisoverleg Instandhoudingstechnologie van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg d.d. 3 april 2003, dat geheel aan de Moerputtenbrug was gewijd, werd de verfijnde waardes- telling gepresenteerd. Ook de eigenaar van de Moerputtenbrug, Staats- bosbeheer, was daarbij aanwezig.
- 2 Technische gegevens ontleend aan: H.M.C.M. van Maarschalk- waart, J. Oosterhoff en G.J. Arends, *Bruggen in Nederland 1800-1940 - Vaste bruggen van ijzer en staal*, Utrecht 1997, deel 1, pp. 248-249.
- 3 *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*, dertiende her- ziene uitgave, Utrecht-Antwerpen 1999.
- 4 Als mogelijke oorzaken worden aangeduid (1) een spoorwegonge- luk in 1892; (2) het vervoer van steenkool uit het Roergebied naar Rotterdam liep als gevolg van (waarschijnlijk) een bezuinigings- maatregel sinds 1893 niet langer over de Langstraatspoorlijn maar over Venlo en Breda. Daarenboven gold de lijn Arnhem-Utrecht- Rotterdam als beter geoutilleerd volgens: D.L. Roitero (red.), *Fiet- sen over Monumenten - Verleden, heden en toekomst van het spoor- wegracé Lage Zwaluwe - 's-Hertogenbosch* (" 't Halve Zolenlij- nje"), Waalwijk 1992, p. 47 en p. 56.
- 5 Roitero 1992, p. 26 e.v.
- 6 Zie in dit verband B. Bouwens e.a., *Lijnen door het Brabantse land - 200 jaar verkeersinfrastructuur in Noord-Brabant 1796-1996*, Zwolle-Zeist 1996. Tevens: D.L. Roitero, *Op stap met dr. D.L.(Menni) Roitero - een cultuur-historische rondreis door onze streek: Land van Heusden en Altena - Langstraat en Omgeving*, Waalwijk 1997 (met name pp. 47-53).
- 7 J. Seelen en A. Vogel, *De geschiedenis van het leerlooien in Noord- Brabant*, Tilburg-Breda 1986.
- 8 A. Steketee, 'De waterhuishouding rond 's-Hertogenbosch in de 19de en de 20ste eeuw', in: D. Hoogma en A. Steketee, *'s-Herto- genbosch Waterstad - Een historische waterstaatkundige verken- ning*, 's-Hertogenbosch 1996, pp. 133-147.
- 9 R. Glaudemans en G. van Tussenbroek, *De Moerasdraak - Acht- honderd jaar Bossche vestingwerken*, Zwolle 1999.
- 10 De gedenksteen in het westelijke landhoofd van de brug over het Afwateringskanaal van 's-Hertogenbosch naar Drongelen bevat een inscriptie: "De Waalwijkse Spoorbrug opgeleverd 18 maart 1885 oorspr. lengte 881.4 meter huidige lengte 165 meter bovenbouw 270.000 kg staal gerestaureerd en als fietspad in gebruik sedert 1992. De halve zolenlijn heeft zijn tijd gehad nu draagt dit monu- ment een fietspad".

- 11 Zie voor een opgave van stations, stopplaatsen en haltes: Roitero 1992, pp. 70-71.
- 12 Ten behoeve van de bouw van de brug over het Hollands Diep bij Moerdijk (1869-1871) werden de overspanningen aan land gemontereerd, op lichters geplaatst en bij hoogwater tot boven de pijlers gevaren. Bij eb liet men de overspanningen op de pijlers zakken. Aan de Zuidhollandse zijde werden een grote werkplaats en een tehuis voor de arbeiders opgetrokken; tevens werd voor dit groot-scheepse karwei een haven aangelegd, volgens: M.G. de Boer, *Honderd Jaar Machine-Industrie op Oostenburg Amsterdam 1827-1927*, Amsterdam 1927, pp. 62-63. Op basis van het bestek van de Moerputtenbrug is het aannemelijk dat de brug uit vooraf geprefabriceerde delen op de bouwplaats is geassembleerd. Er kon in de Moerputten geen gebruik worden gemaakt van de getijden.
- 13 In totaal kreeg de N.V. Koninklijke Fabriek van Stoom- en andere Werktuigen de opdracht 91 bruggen voor de Langstraatspoorlijn te bouwen. Het bedrag van de inschrijving beliep 537.000 gulden. "Toch is deze inschrijving geen gelukkige greep geweest; zij zou de vennootschap voor groote verliezen plaatsen en 'later met sombere letters in de annalen der fabriek worden geboekstaafd' " volgens M.G. de Boer a.w. p. 79 (noot 12).
- 14 Volgens G.J. Arends en H.M.C.M. van Maarschalkerwaart, 'De Moerputtenbrug' in: *NBS-nieuws*, 3 (1995) nr. 4, pp. 6-7.
- 15 De Moerputtenbrug kreeg in 1995 de status beschermd monument, hetzelfde geldt voor de Venkantbrug en de brug over de Baardwijkse Overlaat. Federatie "Behoudt de Langstraatspoorbruggen" vroeg bescherming aan. De Federatie verwierf in 1997 de Henry Ford European Conservation Award.
- 16 "Voor de rust in het gebied is het niet te hopen dat er een fietspad dwars doorheen wordt aangelegd. Het reservaat zelf is het beste af met een volledig ingestorte brug die liefst nooit ontdekt wordt door recreanten. Als het woonwagenkamp definitief verleden tijd is kan men deze uit milieu-oogpunt grove schandplek afgraven en in het natuurbeheer inpassen. Ook de graslanden aan de noordzijde horen om allerlei redenen in het reservaat en niet bij enkele boeren. In deze tijd van relatienota, bufferzones en beheersovereenkomsten moet dit mogelijk zijn. Laten we hopen dat, zoals de wulp elk jaar jubelend zijn broedgebied betreedt, ook wij nog lang van een fraaie Moerputten kunnen genieten" in: P. de Jongh, *Van Den Bergh tot Den Bosch - Een verkenning van de landschappen in en om de Langstraat*, Wijk en Aalburg 1990, p. 131.
- 17 Vanwege het broedseizoen kan tussen 1 maart en 1 augustus niet aan de Moerputtenbrug worden gewerkt.
- 18 M.G. Polman en M. de Keijzer, *Kleuronderzoek Moerputtenbrug bij Den Bosch 1-14 oktober 2003*, onderzoeksrapport.

PUBLICATIE

Ernst Badstübner, Dirk Schumann (Hg.), **Backsteintechnologien in Mittelalter und Neuzeit. Studien zur Backsteinarchitektur**, Band 4. Lukas Verlag, Berlin, 2003, 408 p, ISBN 3-931836-27-4, EUR 36,-.

Sinds 1997 verschijnen met enige regelmaat publicaties in de reeks *Studien zur Backsteinarchitektur*, een initiatief van Ernst Badstübner, emeritus-hoogleraar uit Greifswald en Dirk Schumann, bouw-historicus uit Berlijn. De reeks is daarom zo interessant, omdat door middel van zowel monografieën als artikelenbundels een overzicht wordt geboden van recent onderzoek op het gebied van baksteengebruik in het verleden. Hierbij streven de initiatiefnemers naar een internationaal publiek. De zojuist verschenen bundel over baksteentechnologieën in de Middeleeuwen en de moderne tijd laat zien, dat dit streven alleszins gerechtvaardigd is: er zijn bijdragen uit Duitsland, Polen, Zwitserland en Italië in opgenomen, terwijl er ook voor lezers uit Denemarken en Nederland veel interessants wordt gepresenteerd. Deels komt dit door het feit, dat sommige onderzoekers Nederland in hun artikel hebben betrokken, maar nog meer doordat de bundel in methodisch opzicht een vernieuwende impuls geeft aan het baksteenonderzoek, dat in heel Europa lange tijd op een laag pitje heeft gestaan.

In Nederland verscheen de laatste grote studie naar baksteen in 1965, geschreven door Johanna Hollestelle. Daarvoor waren het F.A.J. Vermeulen, W.J.A. Arntz en E.H. Ter Kuile, die hebben gepoogd orde te scheppen in het gecompliceerde onderzoeksveld, terwijl Dik Berends in de jaren tachtig en negentig een impuls gaf aan het onderzoek naar baksteenformaten en G.B. Janssen enkele belangwekkende studies publiceerde over de baksteenproductie in de achttiende en negentiende eeuw.

De opkomst van de baksteen aan het einde van de twaalfde eeuw is een fenomeen dat nog steeds moeilijk te verklaren is. Zelfs het verloop van de verspreiding ervan langs de Noord- en Oostzeekusten en dieper landinwaarts in Denemarken en Duitsland, is niet met zekerheid bekend. Ook de initiatiefnemers, of dit nu kloosters of adellijke heren waren, zijn onbekend. Voor een deel is dit toe te schrijven aan dateringproblemen. In Nederland wordt het jaar 1163 voor het klooster Klaarkamp bij Rinsumageest, of zelfs 1130 voor de abdij van Egmond aangehouden, als vroegste voorbeelden van baksteengebruik. In Denemarken is dit circa 1163 voor het Danewerk, de overigens in verschillende fases tot stand gekomen verdedigingsmuur van koning Waldemar, en in Duitsland wordt het praemonstratenser klooster van Jerichow, in het westen van de Mark Brandenburg als vroegste voorbeeld gezien, met een datering van kort na 1148, hoewel deze datering discutabel is. Met name waar het de internationale verspreiding van baksteen betreft, blijken sommige (achterhaalde) dateringen uit andere landen een lang leven te leiden. Het is daarom zinvol om, zoals hier gebeurt, onderzoekers uit verschillende landen samen te brengen, en licht te laten werpen op de vroege baksteenverspreiding en te leren van elkaars methoden.

De bundel *Backsteintechnologien* laat zien dat deze aanpak resultaten oplevert, dat dateringen wel eens anders kunnen uitvallen dan lange tijd is aangenomen en dat de toegepaste baksteentechnieken van streek tot streek aanmerkelijk kunnen verschillen. Het klooster te Jerichow wordt volgens de jongste inzichten gedateerd tussen 1160 en 1180, in de periode waarin ook de kerken van Ringstedt en Roskilde (Denemarken), Ratzeburg in Mecklenburg, Lübeck, Verden in Niedersachsen, Altenburg in Thüringen, en het klooster Altzella in Sachsen werden gebouwd. Veel van deze vroege bakstenen

gebouwen ontstonden in nauw contact met hoogadelijke geslachten, een beeld dat ook van toepassing lijkt te zijn voor de vroege kerken in het graafschap Holland. De vroege baksteen in Friesland daarentegen lijkt eerder vanuit kloosterstichtingen te verklaren, waarmee de vraag naar de herkomst van de techniek wordt aangesneden: enerzijds bestaat de opvatting dat het daadwerkelijk de kloosters zijn geweest, die voor de eerste verspreiding van de techniek hebben gezorgd. Anderzijds wordt de herintroductie van de baksteen toegeschreven aan contacten van de hoge adel in het noorden met Italië ten tijde van keizer Frederik Barbarossa. Hierbij wordt verwezen naar de relatief platte stenen (gerelateerd aan de Italiaanse tegula), die in de loop van de dertiende eeuw langzaam dikker werden. Voor Brandenburg en Noord-Duitsland lijkt dit echter eerder van toepassing dan voor Nederland.

In de in totaal zestien artikelen wordt ingegaan op de verschillende typen middeleeuwse baksteenovens en vroege baksteenarchitectuur in de Altmark, waarbij aandacht wordt besteed aan formaat, kleur, glazuur, vormstenen en metseltechnieken. Een afzonderlijk artikel is gewijd aan metselverbanden, waarbij blijkt hoezeer de terminologie hiervan niet slechts in internationaal opzicht, maar alleen in het Duitstalige gebied al tot een Babylonische spraakverwarring leidt. Na een artikel over de Berlijnse Franciskanerkerk, waarin wordt aangegeven hoe baksteenonderzoek tot nieuwe architectuurhistorische interpretaties kan voeren, volgt een uitgebreide bijdrage over het gebruik van baksteenstempels in de omgeving van Lüneburg. Dit fenomeen, dat slechts in bepaalde regio's voorkomt, kan, mits aan de nodige voorzichtigheid gepaard, een relatieve dateringmogelijkheid bieden, te vergelijken met die van steenhouwersmerken. Ditzelfde geldt overigens voor onderzoek naar scharring en andere kenmerken op het baksteenoppervlak, zoals kleurgebruik, waar een andere bijdrage aan is gewijd.

In een artikel over baksteenproductie in Marienburg (Malbork, Polen) wordt ingegaan op de baksteen als decoratiesteen. Zowel in Marienburg als in het Cisterciënserklooster van St. Urban in Zwitserland (Kanton Luzern), werden in de dertiende eeuw stenen van enorme afmetingen gebakken (45x30x25 en groter!) die al voor het bakken werden bewerkt of na het bakken als natuursteen werden behandeld en door een steenhouwer van decoratie werden voorzien. Om het vervaardigen van dergelijke grote stenen te kunnen begrijpen, werd proefondervindelijk een middeleeuwse oven nagebouwd, werden stenen gevormd en gedroogd en tenslotte gebrand. Onwillekeurig ontstaat hierbij de vraag waarom in Nederland, waar al vroeg een goede kwaliteit baksteen werd vervaardigd, het gebruik van vormstenen en terracotta nooit tot ontwikkeling is gekomen en waarom dergelijke extreme formaten in onze contreien niet bekend zijn.

De artikelen over de (vroeg) moderne tijd bieden eveneens interessant materiaal: behalve een bijdrage over baksteenstempels in de negentiende eeuw, is te lezen over de geschiedenis van twee steenovens in Köpenick ten oosten van Berlijn. Aan het einde van de zeventiende eeuw ontstond hier een conflict tussen steenbakker Andreas Kuntze en *Bauschreiber* Ter Bruggen, die waarschijnlijk een zwager was van de architect van slot Köpenick, de Nijmeegse schilder-architect Rutger van Langevelt, die als hofschilder aan het hof in Berlijn was aangesteld.

Meer Nederlandse gegevens zijn te vinden in de bijdrage van Christof Baier, over het teruggrijpen op middeleeuwse bouwprincipes door de Pruisische *Bauverwaltung* in de achttiende eeuw. 'Baksteinsichtige' gebouwen waren in Pruisen eerder uitzondering dan regel, zoals het weeshuis van Oranienburg, dat in de zeventiende eeuw door de Rotterdamse bouwondernemer Michiel Matthijsz Smids werd gebouwd, en een aantal gebouwen in Potsdam uit de achttiende eeuw, van de hand van Jan Bouwman. Het was met name

de Pruisische overheid die de baksteenbouw propageerde, als duurzaam alternatief voor de vakwerkbouw, die bovendien veel brandgevaarlijker was. Toch was de kwaliteit van baksteenwerk alles behalve bevredigend. De vraag naar de oorzaak van de slechte kwaliteit baksteen en muurwerk leidde in 1776 naar Nederland, dat als het 'Wunderland des Ziegelsteinbaus' werd gezien. Hier werd deze vraag op dat moment eveneens heftig bediscussieerd door Cornelis Johannes Crayenhoff en Cornelis Redelykheid. Crayenhoff pleitte voor een groter formaat stenen, die minder hard zouden moeten worden gebakken, om een zelfde kwaliteit te bereiken als de steen in de Middeleeuwen had gehad. Redelykheid bestreed dit, waarna in Duitsland Christian Ziegler door middel van zijn publicatie de grondslag legde voor een structurele wederopkomst van de baksteen. Sterk gestimuleerd door de architect Karl Friedrich Schinkel beleefde de baksteen hier in de negentiende eeuw daadwerkelijk een renaissance. Aardige bijkomstigheid is de verklaring van de neo-stijlen vanuit een puur materiaal-technisch oogpunt. Hoe de Pruisische baksteen zich in de achttiende en negentiende eeuw ontwikkelde is onderwerp van een volgend artikel.

De laatste twee artikelen zijn gewijd aan het onderzoek van baksteenformaten in Italië. In de omgeving van Genua en Siena maakte de middeleeuwse baksteen een sterke formaatverkleining door, vergelijkbaar met Nederland, maar in sterke mate afwijkend van Noord-Duitsland. Interessant hierbij is te lezen dat in Ligurië geen sprake is van tijdgebonden metselverbanden, zoals dat bijvoorbeeld in Nederland wel het geval was.

Al met al biedt de bundel *Baksteintechnologien* een rijk en gevarieerd overzicht op het gebied van baksteenonderzoek. Met name de methodische aanzetten laten zien dat ondanks de reeds verworven kennis nog vele vragen open zijn en dat ook in Nederland nog interessante ontdekkingen zouden kunnen worden gedaan. Dat geldt niet alleen voor de middeleeuwse baksteen, maar ook voor de baksteen in de vroegmoderne tijd. Met name op het gebied van de jongere bouwmaterialen bestaat nog weinig literatuur. De bundel *Baksteintechnologien* biedt daar, samen met de andere delen uit de reeks, een mooi voorbeeld van. De enigszins karige uitvoering van het boek, dat een kleine pocket is met een geplakte band, de hier en daar slechte beeldkwaliteit en de relatief gepeperde prijs, doen daar maar weinig afbreuk aan.

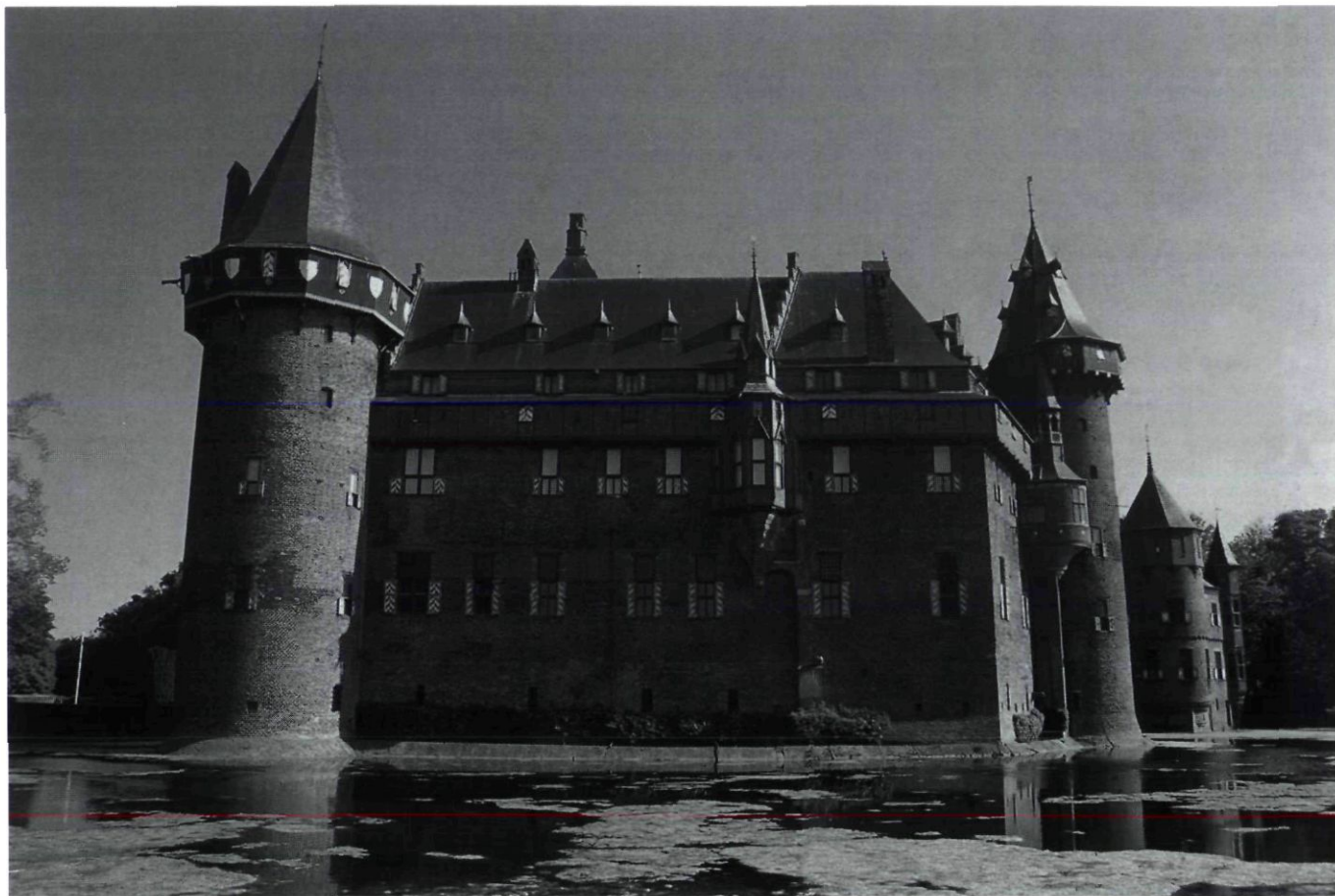
G. van Tussenbroek

KNOB

TWEDE STUDIEDAG PLATFORM MARIAPLAATS in de KAPEL van KASTEEL DE HAAR

Op de prachtige herfstwoensdag 15 oktober verzamelden zich bijna 150 personen in de kapel van Kasteel de Haar voor een studiedag, georganiseerd door het Platform Mariaplaats, over het onderzoek dat door tal van deskundigen wordt gedaan naar het kasteel, de aanhoorigheden en het park. Nadat de aanwezigen door de directeur van de Stichting Kasteel De Haar, de heer N. Hinse, welkom waren geheten, wees de dagvoorzitter, mevr. drs. B. Laan, de voorzitter van de Stichting Het Nederlandse Interieur, op de betekenis van het wetenschappelijk onderzoek voor het langdurige restauratieproces van het kasteelcomplex.

Ir. A. Viersen (Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis) maakte duidelijk dat zowel van het oorspronkelijke, in 1482 ver-

Kasteel De Haar, Haarzuilens (foto D.J. de Vries 2001)

woeste kasteel als ook van het in de eerste helft van de 16de eeuw herbouwde kasteel weinig meer resteert. Het 16de eeuwse huis, dat geen defensieve functie had maar dat vooral representativiteit en een verwijzing naar het illustre verleden moest uitstralen, bevond zich in een ruineuze toestand toen architect Pierre Cuypers in 1890 de opdracht kreeg het kasteel te herbouwen. Cuypers heeft zijn langdurige en zeer ingrijpende werkzaamheden helaas niet gedocumenteerd, zodat wij voor het onderzoek van de pre-Cuypers fasen zijn aangewezen op het gebouw zelf, het omvangrijke archief en afbeeldingen, foto's en tekeningen, o.a. van Adolph Mulder.

De kapel met haar in oorsprong 14de eeuwse schip werd in 1898 praktisch geheel herbouwd, aldus drs. B. Olde Meierink (BBA). Zeer bijzonder zijn de grafkelder met sarcofagen en de vensters van Wiegiersma.

Dr. G. Steenmeijer (bureau De Fabryck) belichtte op basis van zijn onderzoek in het archief van De Haar hoe de aanvankelijk vrij eenvoudige (restauratie)plannen van architect Cuypers zich ontwikkelden tot een zeer omvangrijke en ambitieuze onderneming, waarvoor nooit een definitief ontwerp werd gemaakt; de architect begon gewoon. Tijdens de (her)bouw van het kasteel, die van 1892 tot ca. 1915 duurde, werden telkens (sterk kostenverhogende) wijzigingen in de plannen aangebracht. Cuypers kreeg jarenlang min of meer de vrije hand van zijn gefortuneerde, meestal in het buitenland verblijvende opdrachtgevers. De Haar werd een soort speeltuin voor Cuypers en zijn hem assisterende zoon Jos. Na 1912 nam de aandacht

van opdrachtgever Van Zuylen van Nijevelt voor De Haar en de alsmaar grootsere plannen van zijn architecten af. Van de zgn. voorburcht, het Chatelet, werd bv. uiteindelijk maar een gedeelte gerealiseerd.

De aanvankelijke droom van Van Zuylen verwerd tot een aan een nachtmerrie grenzende obsessie, zo betoogde drs. H.A. Landheer (Cuypersgenootschap), die hem o.a. vanwege de enorme grondaankopen en de rommelige, onplanmatige en improviserende aanpak van het gehele project in grote financiële problemen bracht. Vanaf 1897 werd een betere planning opgezet, maar tal van plannen werden niet of slechts ten dele gerealiseerd. Wat de kosten betreft trok de spreker een vergelijking met de nieuwe St. Bavo in Haarlem (1 miljoen), het Rijksmuseum (2.7 miljoen), het kasteel Pierrefonds (6 miljoen) en De Haar (1.8 miljoen). In wezen is Kasteel De Haar niets anders dan een in kasteelvorm gegoten folly, bedoeld om indruk te maken op de gasten van Van Zuylen uit het Europese adellijke circuit van omstreeks 1900. Het zou interessant zijn diepergaand na te gaan welke kastelen - afgezien van Pierrefonds - Van Zuylen en Cuypers tot voorbeeld hebben gediend.

Na de lunch in het grote hal van het kasteel gaf dr. E.F. Koldewey (RDMZ), sprekend namens de begeleidingscommissie van de onderzoekers onder leiding van prof.dr. D.J. de Vries, aan wat de onderzoeksopdracht omvatte: de inventarisatie van de gehele collectie in het kasteel, het opstellen van een plan van aanpak voor de conservering en van een advies over het herstel in de toekomst en aan te

Wapendragend fabeldier op de brug/hoofdtoegang van kasteel De Haar, Haarzuilens (foto D.J. de Vries 2001)

geven wat met de collectie gedaan moet worden tijdens de restauratie van het kasteel. De inventaris van de 250 vertrekken omvat meer dan 6000 objecten en 2500 nagelvaste onderdelen, zoals 193 deuren. In het Cuypersarchief, dat deels bij het NAI en deels in Roermond berust, bevinden zich 6000 tekeningen. Het project wordt multidisciplinair aangepakt: het bureau Helicon werkt vanuit een museale benadering, het bureau BBA werkt op basis van een Duitse techniek aan een Raumbuch om ruimten te beschrijven, het bureau van dr. Steenmeijer, De Fabryck, maakt 15 CD's met foto's. Tenslotte is het bouwhistorisch onderzoek van het grootste belang. Dankzij de gezamenlijke aanpak kan gekomen worden tot een uniforme nummering en een database. 'De onderzoekers hebben elkaar versterkt en dat heeft reeds tot hele goede resultaten geleid', aldus Koldewij.

Drs. M.L. Stokroos sloot de inleidingen af met een verslag van zijn oriënterende onderzoek naar de technische installaties in het kasteel: de stoomverwarming dankzij stoommachines in de kelders, de luchtverwarming, waarbij de lucht door stoom wordt verwarmd, de eigen electriciteitscentrale, de sanitaire voorzieningen en de hydraulische liften. Alles van de meest geavanceerde topkwaliteit anno 1900. De heer Stokroos bepleitte dan ook hier zo zorgvuldig mogelijk mee om te gaan en waar dat enigszins mogelijk zou zijn de bestaande unieke technische infrastructuur te handhaven.

De dagvoorzitter leidde vervolgens de discussie waarbij de met de restauratie van kasteel belaste architect ir. C.O. Bouwstra antwoord gaf op vragen inzake o.a. de fundering van het kasteel. Bouwstra

wees erop dat het kasteel in de 100 jaar van zijn bestaan in een redelijk goede staat bewaard is gebleven, omdat het niet intensief werd bewoond. Hij waarschuwde dan ook van een te intensief gebruik in de toekomst. Bij de in 2005 beginnende restauratie van het kasteel wordt uitgegaan van een in beginsel conserverende aanpak. De heer Hinse sloot ter afsluiting van de bijeenkomst daarbij aan met de opmerking dat het cultuurhistorische aspect steeds de leidraad zal moeten zijn voor hetgeen er met het kasteel gaat gebeuren. Het bouwhistorisch onderzoek is daarbij essentieel.

Vervolgens kon men onder de deskundige leiding van de heren dr. H.M.J. Tromp, Bouwstra en Steenmeijer het park en het kasteel van onder tot boven bekijken. Vooral dat laatste was een zeer bijzondere ervaring - al die badkuipen op pootjes! - omdat bezoekers nimmer in de gelegenheid worden gesteld de prive-vertrekken in het kasteel te bezichtigen. Wij zijn de directie van de Stichting Kasteel De Haar dan ook zeer erkentelijk voor het verlenen van toestemming hiervoor.

Een geanimeerde borrel in wederom de fraaie grote hal sloot deze interessante studiedag af.

GWvH

Aan het Platform Mariaplaats, platform van organisaties die zich bezighouden met onderzoek op het gebied van de materiele cultuur-

historie, nemen vertegenwoordigers deel van de Stichting Menno van Coehoorn, de Nederlandse Kastelenstichting, het Cuypersgenootschap, de Stichting Het Nederlandse Interieur, de Stichting Bouwhistorie Nederland, de Stichting Historische Behangels en Wanddecoraties, de DonderbergGroep, het Tuinhistorisch Genootschap Cascade, de Vereniging voor funeraire cultuur De Terebinth en het Utrechts Documentatie Systeem.

De eerste Platform-Studiedag werd in Leiden gehouden op 13 december 2002. De bij die gelegenheid gehouden inleidingen werden gepubliceerd in de Bulletins 2003/1 en 2003/2.

STUDIEDAG 'DIRIGENTEN VAN DE HERINNERING' OP 31 OKTOBER 2003 IN HET NEDERLANDS OPENLUCHTMUSEUM TE ARNHEM

Helaas kon KNOB-voorzitter Waal op 31 oktober j.l. in het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem maar 35 leden welkom heten doch het gebodene leed daar allerminst onder.

NOM-directeur prof.dr. J.A.M.F.Vaessen zette uiteen dat het huidige beleid van het museum zich niet meer primair fixeert op gebouwen. Het gaat nu vooral om de ethnologische invalshoek, waarbij de gebouwen gezien worden als dragers van de (volks)cultuur. In concreto houdt dat in dat de verhalen centraal gesteld worden, zoals in het geval van de uit Beerta afkomstige boerderij, waar het verhaal van landarbeidersstaking in 1929 wordt getoond. Voorts wordt de eigentijdse geschiedenis nadrukkelijker aan de orde gesteld: de vier arbeiderswoningen uit Tilburg laten elk een andere fase in de historische ontwikkeling zien. In de in opbouw zijnde, uit Hoogmade afkomstige boerderij komt geen verondersteld historisch (boeren)interieur, maar zal de gemoderniseerde situatie anno 2000 worden weergegeven. In de onlangs geopende Molukse barak laat het museum de cultuur van het dagelijks leven in Nederland van nieuwkomers, in casu dus Molukkers, zien. Het betekent ook dat zowel aan de zonnige als aan de minder aangename aspecten van het leven vroeger aandacht wordt gegeven. Tenslotte blijft het museum het accent sterk leggen op de educatieve aspecten onder andere door het ontwikkelen van speciale projecten voor schoolkinderen. In het nieuwe beleidsplan van het museum zal deze lijn worden doorgetrokken. Via de website wordt men uitgenodigd interactief te reageren met eigen dan wel op andermans verhalen. In de toekomst hoopt het museum een bedreigde dorps-synagoge te verwerven en een nu gedemonteerd 17de-eeuws bouwblokje uit de Jordaan in Amsterdam te herbouwen om het wonen in de stad van toen tot nu in beeld te brengen.

Dr. A.A.M. de Jong, sedert 1981 aan het museum verbonden, lichte op basis van zijn op 20 november 2001 verdedigde dissertatie *De dirigenten van de herinnering. Musealisering en nationalisering van de volkscultuur in Nederland 1815-1940* de ontwikkeling van het fenomeen 'openluchtmuseum' toe. De eerste openluchtmusea werden in de tweede helft van de 19de eeuw in Scandinavië gesticht. Al spoedig speelde het aspect 'nationale identiteit' in die ontwikkeling een steeds grotere rol. Veel van degenen, die actief waren in de beginjaren van de Oudheidkundige Bond, opgericht in 1899 in het kader van het in die tijd steeds sterker wordende 'nationale beschermingsoffensief', stonden aan de wieg van het in 1918 geopende NOM, mensen zoals F.A. Hoefer, een officier, die later in zaken ging, met een grote, nationaal gekleurde passie voor de oudheidkunde, de latere directeur van het Rijksmonumentenbureau Kalf, die kritisch stond ten opzichte van restauratieopvattingen van De Stuers en architect Pierre Cuypers, en wiens credo 'behouden gaat voor vernieuwen' zijn neerslag kreeg in de door de Bond in 1917 uitgegeven

Grondbeginselen voor het restaureren van monumenten, en de eerste directeur van het museum Van Erven Dorens. Aanvankelijk was het idee het museum in het door Hoefer gekochte kasteel De Doorwerth, waarvan de restauratie tot veel discussie - ook binnen de Bond - aanleiding gaf, te vestigen met toen als primair doel 'het vastleggen van het verleden'. Dat plan ging niet door, waarna zich de mogelijkheid voordeed het museum op de Waterberg in Arnhem te stichten. Tegenstanders van het museum waren er ook zoals de functionalistische architect Van Loghem ('geen namaak, geen herleving van de volkscultuur, geen quasi echtheid, geen harlekijnsmuts'). Het volkskundige element in het museum kreeg een sterk accent door het optreden van de folklorist Van der Ven, de organisator van het veel publiek trekkende vaderlandse volksfeest in Arnhem in 1919 met veel aandacht voor oude ambachten en streekdrachten. De in deze materie geïnteresseerden kunnen voor meer informatie hierover het beste het uitstekende proefschrift van De Jong lezen dat werd besproken in het *Bulletin* 2002/6.

Daarna behandelde mevrouw dr. K.P.C. de Leeuw de veranderde maatschappelijke waardering voor en de musealisering van streekdrachten. Bij een streekdracht - het woord 'klederdracht' is minder gangbaar geworden in de vakkringen - gaat het om kleding, die gekoppeld is aan een bepaalde plaats of streek. Streekdrachten ontstaan al in de 16de eeuw, toen de economische omstandigheden beter werden. Zij zijn aan mode onderhevig en willen veelal tot uitdrukking brengen dat men tot een bepaalde groepering of gemeenschap behoorde. Het gaf iemands identiteit en status/positie binnen de groep aan. De dracht van een kind was anders dan die van een volwassene en ook waren er verschillen per beroepsgroep. Spreekster gaf aan dat het verdwijnen van streekdrachten een langdurig proces was dat al aan het eind van de 19de eeuw inzette en door tal van oorzaken werd bepaald, zoals de opkomst van de confectie, het niet voor achterlijk te willen worden aangezien en de verminderde plaatsgebondenheid van beroepen. Het was niet meer zo belangrijk om als lid van een bepaalde gemeenschap herkend te worden. Stedelingen vonden die streekdrachten vroeger maar lelijk, schilders (de Haagse School, het Gooise Laren) echter idealiseerden de in streekdracht gehulde vissers en boeren als symbolen van 'authentieke' Nederlandsheid. Ook in tentoonstellingen en (nationale) festiviteiten werd dat 'nationale' element geaccentueerd. Leden van het Koninklijk Huis werden 'in dracht' gefotografeerd. Thans richt de wetenschappelijke aandacht zich op de achtergronden. In meer populaire zin worden streekdrachten tegenwoordig - niet onomstreden - ingezet voor commerciële en reclame-doeleinden. Toeristische attracties worden opgeluisterd met folkloristische dansen e.d. En tenslotte putten mode-ontwerpers inspiratie uit de streekdrachten van vroeger. De laatste ontwikkeling is dat wordt gewerkt aan een gedigitaliseerd documentatie- en informatiecentrum.

Na de lunchpauze kon men de uit Hoogmade overgebrachte boerderij, de Molukkenbarak en de streekdrachtencollectie in het NOM bezichtigen. De studiedag werd afgesloten met een inspirerende voordracht door de directeur van de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek, drs. J.A. van Zuijlen. Hij refereerde aan het zo juist afgesloten Jaar van de Boerderij waarin het in een hoog tempo verdwijnen van boerderijen aan de orde werd gesteld: in een halve eeuw tijds gingen zo'n 100.000 boerderijen verloren. Ondanks de warme woorden, die met name vanuit de politieke hoek in de afgelopen periode aan deze problematiek werden gewijd gaat dat verdwijningsproces onverminderd door. Over alternatieve oplossingen voor behoud wordt te weinig nagedacht. Men realiseert zich in onvoldoende mate wat men in huis heeft. Spreker bepleitte met klem gezamenlijk te zoeken op basis van systematisch (bouwhistorisch) onderzoek, waardebepaling en registratie naar eigentijdse alternatieve

behoudsmogelijkheden, die er zeker zijn. De waarde van het kwetsbare culturele erfgoed op het platteland - zo bepalend voor de identiteit van gebied en streek - moet veel nadrukkelijker erkend worden. Daarna was er nog gelegenheid een 'wonderlijke reis door ons Hollandse verleden' in het spectaculaire HollandRama te maken. De thuisblijvers hadden ongelijk.

GWvH

SUMMARIES

The restoration of Huis Henegouwen, Fortuinstraat 14 in Bergen op Zoom

J.L.C. Weyts

Huis Henegouwen, later called Fortuijn, gave its name to the street on which it is situated, one of the most important business streets of Bergen op Zoom. The house was burnt down in the fire of 1397, but wall material has been reused, as brick formats and burning marks show. The author examines the type of ownership of the adjoining premises, property and alleys. The present premises consist of a medieval front and back part of the house with a partially built-over open hallway on the south side of it. Lamp niches in the cellar walls of the back part of the house and two spacious storage niches on both sides of a chimney flue on the ground floor of the back part of the house against the northern wall also belong to the oldest building phase. After the fire the still existing sleeper beams and secondary beams were put in, just as the dendrochronologically dated roof from 1404. The wallposts and curved braces supporting the sleeper beams have disappeared, but a profiled soleplate is still present. The wood construction of the back part of the house was completely renovated around 1600, but the oak roof is medieval. In 1893 an extensive refurbishment took place, involving a new façade, stucco ceilings and decorative painting on the floorboards of the back part of the house (1st floor). Initially, a brewery was established here, and more recently an association building and a hotel, which latter function the house has had ever since the recent restoration. In this restoration the historical constructions were restored as much as possible and made visible.

The Abbey complex in Middelburg an architectonic fraud?

Rosa Zaccagnini-Visser

As regards scale and history the Abbey of Middelburg is one of the most important monuments in the Netherlands. The powerful Abbey, founded in the twelfth century, lost its religious function in the sixteenth century, after which the Court of the province of Zeeland found accommodation here.

In the course of time the architectural situation of the complex deteriorated, also because it was used for an increasing variety of purposes.

Due to the efforts of Victor de Stuers the complex was restored around the turn of last century. An extensive and ambitious project, which was very important for the continued existence of the Abbey. The Middelburg architect J.A. Frederiks (1849-1931) was appointed as supervisor of the work. The restoration took place on the basis of an archeological and building-historical research that was as reliable

as possible. The work was accurately documented by means of drawings, photographs and a written report. The architect tried to reuse still existing material for the work.

Frederiks probably aimed at restoring the complex to what he considered its 'original state', by which he probably referred to the second half of the sixteenth century, when the complex first obtained the function of Court of the province of Zeeland. In certain situations Frederiks took decisions on an 'aesthetic basis', so that he could create a square that possessed the historical atmosphere expected of it. This restoration was approved by the architect P.J.H. Cuypers. In the light of later, early twentieth-century ideas on restoration, the restored complex was regarded as a 'style imitation'.

Due to the German bombing on 17 May 1940 and the subsequent second restoration, the first restoration has more or less passed into oblivion.

The complex owes its present appearance to a second, post-war restoration by the government architect Henri (Hans) de Lussanet de la Sablonière (1907-2002). The policy of the rebuilding of the Abbey complex in Middelburg was under the direction of the Government Buildings Agency, under the supervision of the government commission for the Preservation of Monuments and Historic Buildings. The project dragged on for more than thirty years, balancing between numerous financial, bureaucratic and practical problems.

The restoration plan drawn up by De Lussanet, was accurately illustrated by himself in various reports. Part of the complex, which had been totally destroyed, was replaced by new construction after a design of ir. J.F. Berghoef (1903-1994).

The ideological backgrounds of the restoration architects, Frederiks and De Lussanet de la Sablonière was quite different. De Lussanet was given the opportunity to restore the Abbey complex to the original state of before the first restoration, but opted for a compromise between the ideas on restoration of his own time and respect for the previously executed restoration. The result of his choice is an elegant and monumental, impressive complex.

The forthcoming restoration of Moerputten bridge (1882-1885), work of art in the former Langstraat railway

M.S. Verweij

In the period 1875-1890 the Langstraat railway was constructed in North Brabant. The railway line formed the east-west connection between 's-Hertogenbosch and Lage Zwaluwe and ran through the Langstraat, traditionally the region where the leather and shoe industry was concentrated. People had high economic expectations for the Langstraat railway, but they did not come true. The 46.5-kilometer-long railway remained a provincial enterprise. Although the intention was to construct a double track, only a single track was realised. As a result it was nicknamed: "Halve Zolenlijntje" (half-sole line).

In North Brabant several concrete relics of the Langstraat railway have been preserved. Part of the railway embankment is still in its original state, another part was converted into an intercity bicycle path. In the form of a linear structure in the landscape the Langstraat railway has been preserved in its entirety. Along the railway line there are still some level-crossing keepers' dwellings (e.g. at Sprang-Capelle and Waalwijk). Besides, various old railway bridges, such as Venkant bridge and Moerputten bridge, have been preserved. The article concentrates on Moerputten bridge, an approximately 585-meter-long sluice in the former inundation area ('de Moerputten') south-west of 's-Hertogenbosch. The cultural-historical significance of Moerputten bridge is rich and varied. Apart from its historical importance as a railway bridge on the Langstraat railway line, Moer-

putten bridge appears to be related to the fortified city of 's-Hertogenbosch in a hydraulic and military-strategic respect. Moerputten bridge was built as a sluice in order to collect the excess water of the rivers Aa and Maas in winter and spring, and to pass the water through after it had been regulated and let in via Beerse Overlaat. Furthermore, the wetlands of Moerputten were traditionally part of the fortified city of 's-Hertogenbosch. In times of war the inundation area ('Bossche Inundatieveld') prevented the enemy's approach from the south-west, so that Moerputten bridge also had military-strategic significance. But above all, Moerputten bridge is a masterly example of engineering and a striking specimen of 19th-century belief in progress. After part of the Langstraat railway line had been put out of operation in 1972, the railway fell into disrepair. The red lead, finishing coat and the paints that covered Moerputten bridge came off and ended up in the water of Moerputten, which by that time had acquired the status of nature reserve (!) Pollution of soil, sludge and water were the result. The special fauna and flora of the Moerputten nature reserve were at risk. Meanwhile a sound restoration plan is in preparation. The plan was developed by the owner of Moerputten bridge (Dutch Forestry Commission) in co-operation with various interested parties. In the autumn of 2003 a limited trial restoration was started. The further course of the restoration will be largely determined by the results of this trial restoration. As the breeding season will have to be respected, the restoration of Moerputten bridge can only take place between 1 August and 1 March. If things proceed according to plan, the restoration will be completed in 2007. Moerputten bridge will then be given a new use and is to function as a pedestrian bridge.

AUTEURS

Ir. J.L.C. Weyts, bouwkundig ingenieur en restauratie-architect studeerde bij de afdeling Bouwkunde van de T.U. Delft. In die periode werd daar de restauratie-opleiding ingericht. De restauraties die hij thans uitvoert, betreffen meestal huizen die zich vooral in Zuid-West Nederland bevinden.

Drs. Rosa Zaccagnini-Visser is in 1944 te Rome geboren. In 1972 is zij bij de Universiteit van Rome als architect afgestudeerd. Onlangs is zij afgestudeerd bij de Universiteit Utrecht specialisatie architectuurgeschiedenis bij Kunstgeschiedenis met een scriptie over rijksbouwmeester G.C. Bremer.

Drs. M.S. Verweij studeerde kunstgeschiedenis en klassieke archeologie aan de Rijksuniversiteit Leiden na vervulling van de militaire dienstplicht. Sinds 1 januari 1986 werkt hij bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

Per 31 december 2001 werd de 100^e jaargang van het Bulletin afgesloten. Het leek het bestuur van de KNOB en de redactie een goede gedachte de 100 jaargangen van het Bulletin op digitale wijze – een DVD – toegankelijk te maken.

KNOB

DVD MET 100 Jaargangen van het Bulletin, 27.000 bladzijden!

■ afbeeldingen ■ registers ■ indexen ■ nieuwsbrieven

Het zoekmechanisme is simpel. Teksten duidelijk leesbaar. Afbeeldingen komen helder over.

Een uniek document op het terrein van de architectuurgeschiedenis, de monumentenzorg en de archeologie!

Niet alleen de schat aan gegevens in de jaargangen van het Bulletin is toegankelijk gemaakt, ook met het oog op de restauratie nu van monumenten is het van het grootste belang, dat op een eenvoudige manier toegang kan worden gekregen tot dat, wat in het Bulletin eerder over dat monument werd gepubliceerd.

De DVD '100 jaar KNOB-Bulletin' is van groot nut voor:

■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het op CD-rom uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

De DVD kan bij de KNOB worden besteld door overmaking van 45 euro op 140380 t.n.v. KNOB onder vermelding van 'DVD' met adres van toezending of via telefoonnummer (030) 232 17 56 of fax (030) 231 29 51 en via e-mail: knob@wxs.nl.

architectenbureau

Vroom

vernieuwend

Wij werken al 15 jaar in restauratie en renovatie. Met respect voor het monument en met een duidelijke visie: behoud gaat voor vernieuwing.

Vijzelgracht 6 sous

1017 HR Amsterdam

T 020 620 8132

www.vroomarch.nl

HOOGE-ZWALUWE

HZL

7